

К-14038
П 290318

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ
НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

№ 143

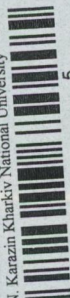
24
Зячкова
не вєдн

36 коп.

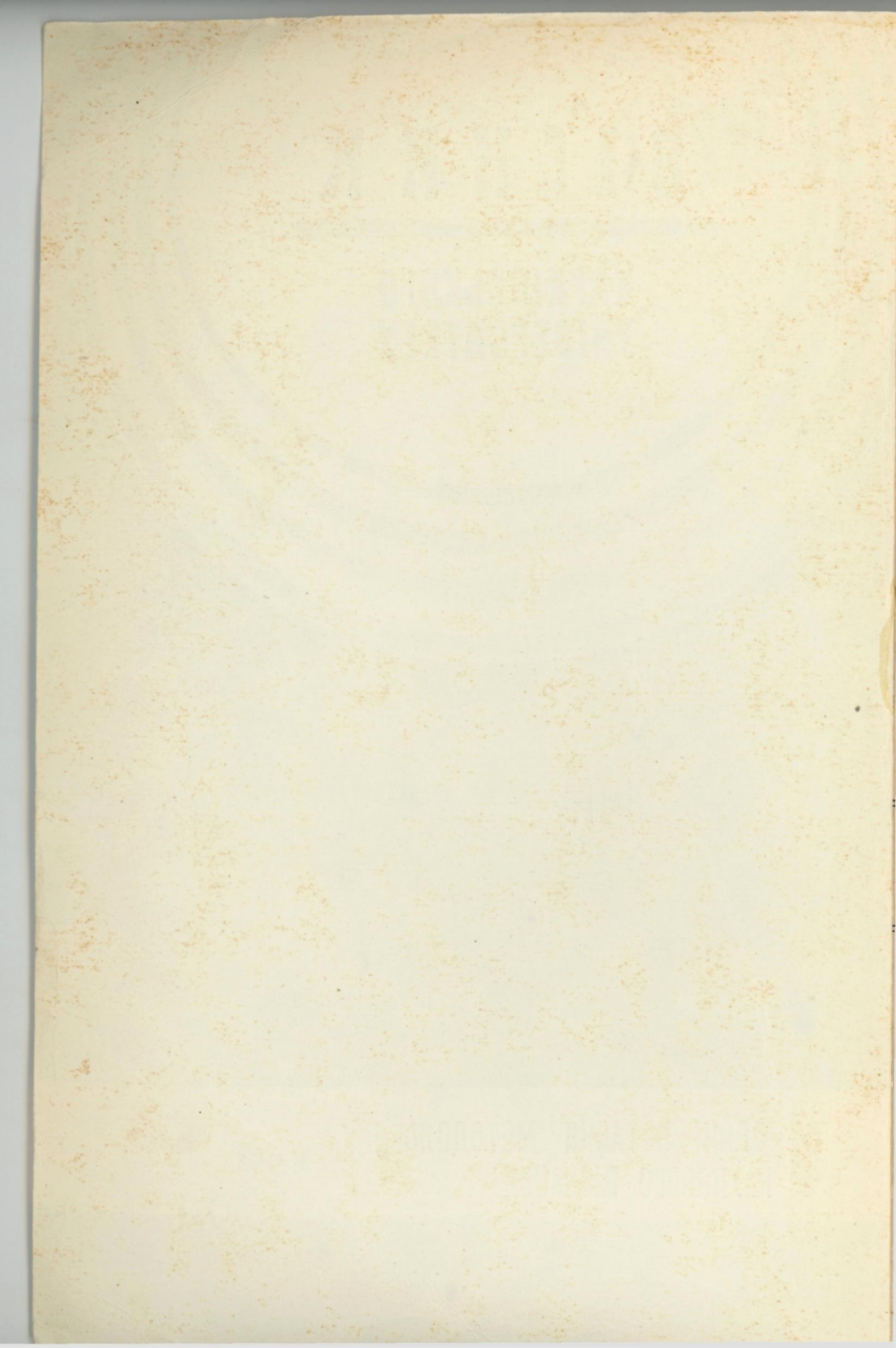

Деякі питання методології наукового пізнання, 1976, № 14

V.N. Karazin Kharkiv National University

00280737

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ
І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ
ОСВІТИ
УРСР

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ
НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ   № 143

ВИДАВНИЧЕ
ОБ'ЄДНАННЯ
«ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО
ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ
ХАРКІВ — 1976

1МП

Друкується за рішенням кафедри філософії (протокол № 27/9 від 29 лютого 1975 р.).

У віснику вміщено статті, в яких висвітлюються актуальні питання марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі її розвитку. Розглядаються проблеми формування політичної свідомості трудящих, функції соціалістичного виробничого колективу в умовах науково-технічної революції та ін.

Розрахований на викладачів філософії, науковців та студентів гуманітарних вузів.

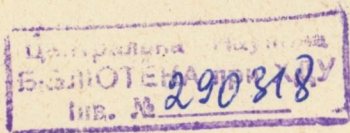
Редакційна колегія:

*О. Г. Берзін, Я. С. Блудов, Ю. Ф. Бухалов (відп. ред.)
О. О. Мамалуй, В. П. Педан, Г. М. Садовський.*

Адреса редакційної колегії:

310077, Харків, 77, майдан Дзержинського, 4, університет,
кафедра філософії. Тел. 40-17-12.

Редакція гуманітарної літератури
Зав. редакцією *Г. І. Шинкаренко*

К. Г. ГАВРИШ, канд. філос. наук

ПРО ФІЛОСОФСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ ПРИРОДНИЧОНАУКОВИХ ВІДКРИТТІВ XIX ст.

У нашій учбовій літературі стало вже традицією розглядати три відомих великих відкриття XIX ст. як природничо-наукові передумови діалектичного матеріалізму, що, нібито, сприяли перетворенню колишнього метафізичного філософського матеріалізму в діалектичний¹. Така оцінка є результатом перебільшення ролі природничонаукових відкриттів у формуванні діалектичного матеріалізму. Вона заважає правильному розумінню сутності революційного перевороту, здійсненого марксизмом у філософії, з'ясуванню якісної різниці між філософським метафізичним і діалектичним матеріалізмом, а також встановленню дійсної ролі природознавства у розвитку матеріалістичної діалектики.

Питання про поєднання, збіг матеріалізму з діалектикою у марксистській філософії дуже складне, недосить розроблене і неоднозначно вирішується різними авторами. Не вдаючись у суть розходжень, наведемо лише аргументи, що здаються безперечними.

Марксистська філософія, будучи підсумком розвитку всієї попередньої філософської думки і результатом узагальнення всієї історії пізнання дійсності, формувалася перш за все на основі вивчення суспільного життя і особливо досвіду класової боротьби пролетаріату. Це привело засновників марксизму до відкриття і обґрунтування матеріалістичного розуміння історії, розробки якісно нового комуністичного світогляду. Саме це відкриття, що містить в собі обумовлення провідної ролі практики у процесі пізнання, означало поєднання матеріалізму з діалектикою, знаменувало собою революційний переворот у філософії². Воно дозво-

¹ Твердження, що великі відкриття природознавства «створювали необхідні природничонаукові передумови для розробки послідовно наукової філософії — діалектичного та історичного матеріалізму», є і в останньому виданні підручника для студентів вищих учбових закладів [3, с. 38]. Не відходять від традицій і автори окремих наукових статей [див., наприклад, 4, с. 12; с. 5, 227].

² Ф. Енгельс у «Передмові до першого німецького видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки» відзначав: «Матеріалістичне розуміння історії і його спеціальне застосування до сучасної класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією стало можливим тільки при допомозі діалектики». Він пояснював, що через еkleктичне перекидання шкільними наставниками німецької буржуазії створеної великими німецькими філософами діалектики ми повинні закликати сучасне природознавство у свідки того, що діалектика існує в дійсності...» [1, т. 19, с. 311—312].

лило послідовно науково розв'язати основне питання філософії. Питання про відношення мислення до буття одночасно набуває матеріалістичного і діалектичного тлумачення лише з обґрунтуванням соціальної сутності свідомості, з визнанням суспільної свідомості відображенням суспільного буття. Важливо підкреслити, що марксистська постановка основного питання філософії відрізняється від його постановки і вирішення домарксовським матеріалізмом, для якого «було до деякої міри ясне відношення мислення до буття в *природі*, але неясне було це відношення в історії...» [1, т. 20, с. 582].

К. Маркс і Ф. Енгельс не створювали заново діалектику як логіку, як метод науково-теоретичного мислення. Вони виправляли, матеріалістично переробляли гегелівську ідеалістичну діалектику у процесі обґрунтування матеріалістичного розуміння історії, у ході розробки теорії наукового комунізму і марксистської політичної економії, а також на основі узагальнення досягнень природознавства другої половини XIX ст.

В. І. Ленін необхідною умовою дальшої розробки матеріалістичної діалектики вважав перевірку і конкретизацію загальної закономірності пізнання, вгаданої Гегелем, «на історії окремих наук».

У чому ж полягає роль природничонаукових відкриттів XIX ст.? Перш за все відзначимо, що звертання до тих оцінок, які давали самі основоположники діалектико-матеріалістичної філософії трьом великим відкриттям XIX ст., не дає підстави розглядати ці відкриття як передумови, джерела марксистської філософії. Так, Ф. Енгельс вказував, що з відкриттям закону збереження і перетворення енергії шляхом фізичного дослідження було ще раз доведено «положення Декарта про те, що кількість наявного в світі руху незмінна» [1, т. 20, с. 332].

Слова К. Маркса, згідно з якими книга Ч. Дарвіна «Походження видів» була природничо-історичною основою його поглядів [6, с. 430]¹, були написані тоді (1861 р.), коли ці погляди вже склалися. «Ідея універсального руху і зміни (1813, логіка), — писав В. І. Ленін, — угадана раніше її застосування до життя і до суспільства. До суспільства проголошена раніше (1847), ніж доведена в застосуванні до людини (1859)» [2, т. 29, с. 118—119]. 1813, 1847 і 1859 роки — дати виходу в світ «Науки логіки» Гегеля, «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса і «Походження видів» Ч. Дарвіна.

Засновники марксистсько-ленінської філософії неодноразово підкреслювали першорядне значення природничонаукових відкриттів саме у формуванні наукового діалектико-матеріалістичного погляду на природу. В. І. Ленін ставив науковий подвиг Ч. Дарвіна нарівні з науковим подвигом К. Маркса, який встано-

¹ Автор статті про Дарвіна у «Философской энциклопедии» не зовсім точно викладає слова К. Маркса в листі до Ф. Лассалья. К. Маркс писав: «Дуже значна праця Дарвіна, вона годиться мені як природознавча основа розуміння історичної боротьби класів» [1, т. 30, с. 455].

вив, що розвиток суспільно-економічних формацій є природничо-історичний процес [див. 2, т. 1, с. 130]. У «Діалектиці природи» Ф. Енгельс, ставлячи перед собою мету показати, що «у природознавстві, завдяки його власному розвитку, метафізична концепція стала неможливою» [1, т. 20, с. 323], вирішальну роль у переборенні старого метафізичного світогляду, «центром якого є уявлення про абсолютну незмінюваність природи» [1, т. 20, с. 328]. відводить природничонауковим відкриттям. Відзначаючи, що перша бреш у «скам'янілому погляді на природу була пробита не природодослідником, а філософом» [1, т. 20, с. 330] (у 1755 р. вийшла праця Канта «Загальна природнича історія і теорія неба»), він перераховує відкриття в природознавстві — геології, фізиці, хімії та різних галузях біології, які привели до того, що «новий погляд на природу був готовий в його основних рисах: все застигле стало текучим, усе нерухоме стало рухомим, все те особливе, що вважалося вічним, виявилось минулим, було доведено, що вся природа рухається у вічному потоці й круговороті» [1, т. 20, с. 333].

У чому ж полягає власне філософське значення відкриттів природознавства XIX ст.? Перш за все у подоланні старої філософії, що претендувала на створення закінчених філософських систем, які б охоплювали всю сукупність людських знань про світ. Ці претензії, як відомо, мали своє історичне виправдання. Вони були обумовлені як рівнем розвитку природознавства, так і рівнем розвитку предмета самої філософії, характером постановки і вирішення її основного питання. Весь домарксовський матеріалізм зводив об'єктивну дійсність до вічної, безконечної і завжди рівної собі природи, а мислення — до незмінної, від природи даної людини здатності відображувати природний світ. Відношення мислення до буття зводилося до відношення людина — природа, мислення — мозок. Оскільки головним засобом самоутвердження людини в світі визнавалося пізнання природи з метою її підпорядкування і використання, розробка всеохоплюючої системи природи висувалася у філософії на перший план. До появи дослідного природознавства ці системи мали форму натурфілософських побудов, основаних на певних логічних принципах, а із становленням науки як самостійної галузі знання — будувалися на ґрунті наявного наукового знання тієї епохи¹. Коли ж — завдяки трьом великим відкриттям — основні процеси природи були пояснені, «зведені до природних причин» і вся «природа розстилається перед нами як деяка система зв'язків і процесів, пояснена і збагнута принаймні в основних рисах» [1, т. 20, с. 478], необхідність

¹ Обумовленість натурфілософських систем рівнем розвитку наукових знань була властива як матеріалістичним, так і ідеалістичним напрямкам. І цю обставину мав на меті Ф. Енгельс, коли писав, що «протягом... тривалого періоду, від Декарта до Гегеля і від Гоббса до Фейербаха, філософів штовхала вперед зовсім не одна тільки сила чистого мислення, як вони собі уявляли. Навпаки. В дійсності їх штовхав вперед головним чином могутній, дедалі швидший і бурхливіший розвиток природознавства і промисловості. У матеріалістів це прямо впадало в очі. Але й ідеалістичні системи все більше й більше наповнювалися матеріалістичним змістом, і намагалися пантеїстично примирити протилежність духа і матерії» [1, т. 21, с. 272—273].

у філософських системах природи відпала. Функція узагальнення і систематизації знання, яку брала на себе попередня натурфілософія, перейшла до теоретичного природознавства. Даючи об'єктивну наукову оцінку попередній натурфілософії, Ф. Енгельс писав: «Відношення натурфілософів до свідомо-діалектичного природознавства таке саме, як і відношення утопістів до сучасного комунізму» [1, т. 20, с. 13].

Будучи обумовлена відносно низьким рівнем розвитку природознавства і донауковим характером самої філософії, натурфілософія вичерпала себе уже в середині XIX ст., поступившись місцем теоретичному природознавству і науковій філософії — діалектичному матеріалізму.

З появою можливості «з допомогою фактів, що їх дало саме емпіричне природознавство,... в досить систематичній формі дати загальну картину природи як зв'язного цілого» [1, т. 21, с. 291] колишня філософія позбулася монопольного права на вироблення наукового світогляду, «який повинен знайти собі підтвердження і проявити себе не в якійсь особливій науці наук, а в реальних науках» [1, т. 20, с. 133—134]. «Знята» в результаті цього процесу і подолана за формою філософія була збережена за своїм дійсним змістом в науковому діалектико-матеріалістичному світогляді, що розробляється всією системою наук про природу і суспільство. Філософії діалектичного матеріалізму як науці про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення належить у процесі розробки світогляду провідна роль. Вона є методом розвитку теоретичного мислення, методом послідовно наукового відображення дійсності.

Ф. Енгельс, ставлячи завдання «відшукати» діалектичні закони в природі «і вивести їх з неї» [1, т. 20, с. 14], переслідував мету полегшити для природознавців шлях до діалектики через усвідомлення її об'єктивного характеру. Але він не вважав підтвердження загальності діалектичних законів на матеріалі природничих наук головним завданням марксистської філософії по відношенню до природознавства¹.

Розглядаючи діалектику як логіку, як метод науково-теоретичного мислення, Ф. Енгельс основну увагу зосереджував на з'ясуванні можливості використання даних сучасного йому природознавства для заперечення метафізичного способу мислення і розвитку діалектико-матеріалістичного методу. У таких розділах «Діалектики природи», як «Діалектика», «Природознавство і філософія», протиставляючи «два філософські напрями: метафізичний з нерухомими категоріями, діалектичний (Арістотель і особливо Гегель) — з текучими» [1, т. 20, с. 483], він шукає і знаходить в таких галузях знання, як математика, фізика, біологія докази взаємозв'язку, взаємопереходів і взаємопроникнення

¹ В. І. Ленін зазначав, що підтвердження діалектики Ф. Енгельсом у процесі аналізу матеріалу природознавства було підкреслено особливим цілям [див. 2, т. 29, с. 298].

таких «логічних категорій», як одиничне, особливе і загальне, частина і ціле, необхідність і випадковість, тотожність і відмінність та ін. Отже, досягнення конкретних наук Ф. Енгельс розглядав «з точки зору розвитку і застосування загальних понять та категорій логіки» [2, т. 29, с. 148].

Саме в цьому і полягає смисл матеріалістичного узагальнення досягнень конкретно наукового пізнання для дальшої розробки марксистської діалектики як філософської науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, 20, 21, 30.
2. Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 1, 29.
3. Основы марксистско-ленинской философии. М., «Знание», 1974. 544 с.
4. Родный Н. И. Общая характеристика состояния науки периода 1800—1870 гг. — В кн.: Проблемы развития науки в трудах естествоиспытателей XIX века. М., «Наука», 1973, с. 112—165.
5. Философия и современная биология. М., Политиздат, 1973. 288 с.
6. Философская энциклопедия, т. 1, М., «Сов. энциклопедия», 1960. 277 с.

Л. І. БОНДАРЕНКО

ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ГЕНЕЗИСУ СВІДОМОСТІ

У реконструкції генезису свідомості велику роль відіграє періодизація цього процесу. Дослідити походження свідомості — значить виявити якісно своєрідні етапи її становлення, розглянути необхідні передумови переходу від одного етапу до іншого. Принципову, методологічну роль в періодизації генезису свідомості відіграє правильний вибір критерію періодизації. У буржуазній науці склалися дві головні концепції генезису свідомості. Згідно з першою (Е. Тейлор [22], Дж. Фрезер [23], Ф. Боас [5]), в основі якої лежать ідеї спенсерівського еволюціонізму, мислення людини виникає одразу як абстрактне, раз назавжди дане у своїй якісній визначеності. Відповідно до другої концепції (Л. Леві-Брюль [12; 13], Е. Дюркгейм) первісне — прелогічне — мислення, будучи особливим чином, містично, орієнтованим, докорінно відрізняється від сучасного логічного мислення, воно протилежне останньому і несумісне з ним, нім ними немає ні зв'язку, ні спадковості. Зрозуміло, що ці метафізичні, антиісторичні концепції, які заперечують, по суті, розвиток свідомості, не могли правильно встановити критерій періодизації.

Тільки з позицій діалектико-матеріалістичної методології можна вирішити питання про періодизацію генезису свідомості, про якісно визначені етапи її розвитку. У роботах класиків марксизму проводиться ідея практичної обумовленості генезису свідомості, показано, що свідомість удосконалюється на основі розвитку практичної діяльності людини. Однак у дослідників є розходження в питанні про визначення етапів розвитку свідомості, немає єдиної точки зору про форму відображення, яка виступає початковою у формуванні свідомості. Так, А. Г. Спіркін виділяє три

стадії формування свідомості: елементарний інтелект безпосереднього предка людини, стадну свідомість стародавньої людини, свідомість і самосвідомість розумної людини [20, с. 6]. Періодизації становлення свідомості, запропоновані Л. О. Резніковим [18], Д. І. Бубрихом [6], Д. А. Ждановим [8], не включають етапу передлюдської психіки і виділяють три ступеня у формуванні свідомості, проте ці ступені вказані автори визначають і характеризують по-різному. П. Ф. Протасеня [17], С. Б. Кримський [11], Д. А. Жданов [8], Б. Д. Муранов [16], Б. Чернене [24] розрізняють два ступеня формування людської свідомості, але й називають і характеризують їх також неоднаково, застосовуючи до періодизації, по суті, різні критерії.

Безсумнівний інтерес викликає постановка і розв'язання проблеми періодизації генезису свідомості югославським філософом-марксистом Л. Живковичем [26]. Виходячи з того, що становлення і розвиток свідомості обумовлюються розвитком суспільно-історичної практики, Л. Живкович розділяє генезис свідомості на чотири етапи або, як він їх називає, чотири «типи суспільної свідомості»: безпосередньо-чуттєвий, наївно-практичний, магійний і анімістичний. Кожний з етапів відрізняється від іншого такими трьома показниками: 1) логіко-гносеологічним — йдеться про «рівень усвідомлення світу», рівень проникнення в сутність предметів і явищ об'єктивної дійсності, а також про логічну форму цього усвідомлення; 2) психічним ставленням людини до дійсності — відношення «страху або свободи», «самовпевненості або пригніченості»; 3) практичним відношенням — мається на увазі те, як логіко-гносеологічне і психічне відображення виявляються в практичних діях людини [26, с. 2].

Виділення такого сукупного критерію, що містить три ознаки, заслуговує на увагу, хоч окремі сторони цього критерію потребують дальшої розробки на уточнення і становлять важке завдання. Наприклад, складним, але важливим є питання про те, як в історії формування свідомості мінялося психічне, емоціональне ставлення людини до дійсності, питання про взаємозв'язок цього ставлення з ступенем практичного і пізнавального оволодіння світом. Однак, з нашої точки зору, виділення саме чотирьох етапів свідомості здається не досить обґрунтованим, зокрема, воно певною мірою суперечить даним археології та палеонтології.

Отже, ще немає єдиної періодизації формування свідомості, кожний з авторів виділяє ті чи інші, більш-менш істотні сторони окремих відрізків процесу становлення свідомості. Як правило, критерій практики мається на увазі як щось само собою зрозуміле, але спеціально не визначається. Нерозробленість проблеми періодизації генезису свідомості та її критеріїв неминуче породжує розбіжності у вирішенні питання про ту форму відображення, що є початковою у формуванні свідомості. За А. С. Спіркіним, психіку стародавньої людини, на відміну від тварин, характеризує здатність оперувати уявленнями і мислено створювати нові образи [20,

с. 116—117]. Подібну думку висловлює П. Ф. Протасеня [17, с. 104]. С. Б. Кримський вважає, що генетично початковою формою відображення людиною дійсності є «моторний образ» [11, с. 49]. Ряд дослідників з тією чи іншою мірою визначеності стверджують, що мислення людини з самого початку виникає у формі абстрактних понять і здійснюється за логічними законами та категоріями [див. 4; 10; 15; 7; 19;]. Внаслідок цього згадані дослідники вільно чи невольно наближаються до концепції Е. Тейлора, який запевняє, що людське мислення з самого початку є абстрактним і якісно незмінним протягом всієї його історії.

Таким чином, з сказаного випливає завдання визначення критерію періодизації становлення свідомості і дослідження на її основі тих конкретних форм, в яких виступає поняття як «клітинка» мислення на кожному якісно визначеному етапі становлення свідомості.

За нашим переконанням, при вирішенні проблеми періодизації генезису свідомості на основі принципів єдності матеріальної діяльності і психіки, практики і знання, практичної обумовленості пізнання доцільно керуватися критерієм — тип практичної діяльності (назва умовна.— Л. Б.), в якому представлено особливості практичної діяльності на ранніх етапах її розвитку. Цей критерій повинен виконати важливу ґносеологічну функцію, а саме: показати, як особливості практичної діяльності на різних етапах її розвитку породжують якісно визначений рівень свідомості, що характеризується, зокрема, мірою «відплетення» свідомості від практичної діяльності, своєрідністю форм поняття як «одиниці» мислення, що відображає ступінь проникнення людини в істотні зв'язки та відношення дійсності.

Однією з важливих основ виділення типу практичної діяльності як критерію періодизації розвитку свідомості є те, що первіснообщинний спосіб — це історично перший спосіб виробництва, тому він відзначається своєрідністю, специфікою, такими особливостями, що не властиві наступним способам виробництва.

Соціальні відносини формуються із стадних відносин, що розкладаються, спочатку як внутрішня протилежність цих стадних відносин. Тому на ранніх етапах становлення соціальних відносин розвиток первіснообщинного ладу ще обумовлюється боротьбою із стадними біологічними відносинами. Зв'язок соціальних і біологічних відносин у стаді людей, які формувалися, — біосоціальному утворенні — був різним; виникнення, розвиток і подолання цієї суперечності визначалося в кінцевому підсумку саме якісно різними етапами розвитку стародавніх людей. Для наступних економічних формацій такі особливості не властиві.

Тип практичної діяльності визначається рівнем розвитку продуктивних сил, — засобів праці і робочої сили — і виробничих відносин. Стародавні засоби праці і перш за все знаряддя праці — це першів історії предмети, які стали опрідеченням людини, дійсністю власних сутнісних сил людини [1, с. 593]. «Знаряддя, — вва-

жає А. Н. Леонтьєв, — є не тільки предмет, що має певну форму і володіє певними фізичними властивостями... це разом з тим той суспільно-вироблений спосіб дії, ті трудові операції, які матеріально оформлені, немовби кристалізовані в ньому» [14, с. 275]. Внаслідок цього аналіз знарядь праці дозволяє реконструювати структуру відповідної практичної діяльності. Робоча сила — люди, які формуються, з їх трудовими навиками і вміннями, — визначається також антропологічними показниками. Людина не одразу набула необмежених можливостей для трудової діяльності; люди, які формувалися як робоча сила, ще були обмежені в тій чи іншій мірі своїми антропологічними показниками — будовою кінцівок і головного мозку. Але антропологічне становлення цих людей обумовлювалося розвитком трудової діяльності, і в цілому етапи цього становлення визначалися етапами становлення практики.

Виробничі відносини в первісному суспільстві характеризуються переважно суспільною власністю на засоби виробництва. Оскільки генетично ранні етапи практичної діяльності виділяються всередині первіснообщинного ладу, то форми власності (у даному разі суспільна власність на засоби виробництва) не можуть бути достатнім критерієм розрізнення типів практичної діяльності. Ступінь же поділу праці, якісно різний на різних етапах розвитку первіснообщинного способу виробництва, є важливою характеристикою типу практичної діяльності. Розвиток виробничих відносин на генетично ранніх етапах первіснообщинного ладу виявляється, зокрема, в тому, що спочатку праця була суспільною і за формою, і за змістом, оскільки люди працювали тільки колективно; пізніше з розвитком продуктивних сил праця, залишаючись за змістом суспільною, перестає бути такою за формою: люди починають працювати не тільки колективно, але й поодиночі.

Отже, головними критеріями відлення типів практичної діяльності є рівень розвитку продуктивних сил — знарядь і засобів праці, робочої сили і виробничих відносин, при цьому провідну роль відіграє розвиток знарядь праці.

Реконструкція особливостей практичної діяльності, що обумовлює особливості формування свідомості людини, є складною проблемою. Безпосередньою основою такої реконструкції виступають перш за все знаряддя праці і викопні рештки людини, яка формувалася. З одного боку, аналіз знарядь праці дозволяє встановити логіку дій людини з цими знаряддями, а з другого, за знаряддями праці можна визначити виробничі відносини людей. «Засоби праці — не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця» [2, т. 23, с. 177]. Слід підкреслити важливе ґносеологічне значення такого показника практичної діяльності, як поділ праці. Найбільш яскраво це значення виявляється при поділі праці на розумову і фізичну.

Характеристика типу практичної діяльності дозволяє встановити основні особливості свідомості внаслідок єдності структури

матеріальної і ідеальної діяльності. Знаряддя праці при цьому виступають як «закам'янілий інтелект епохи». Спираючись на дані археології, палеантропології та етнографії, ми звертаємося і до даних дитячої психології для реконструкції особливості як типу практичної діяльності, так і відповідної їй ідеальної діяльності. В індивідуальному розвитку дитини типи практичної діяльності в знятому вигляді представлені як провідні діяльності (А. Н. Леонтьєв, Д. Б. Ельконін) якісно визначених періодів розвитку дитини¹.

Розглядаючи розвиток ідеальної діяльності, головну увагу треба приділити такій «одиниці», «клітинці» соціального відображення, як поняття, оскільки аналіз розвитку саме цієї форми мислення дає змогу розкрити істотні особливості становлення свідомості, тоді як звернення до інших форм мислення не дозволяє цього зробити.

Перш ніж поняття стане абстрактним, воно повинно пройти попередні генетичні форми. В послідовно змінних формах понять закріплено ступінь проникнення людини в глибинні процеси предметів і явищ об'єктивної дійсності, перехід «від сутності першого, так би мовити, порядку до сутності другого порядку і т. д. без кінця» [3, с. 211].

Для визначення генетично вихідної форми поняття велику методологічну роль відіграє висновок класиків марксизму про те, що «виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовні стосунки людей є тут ще безпосереднім породженням матеріальних відносин людей» [2, т. 3, с. 23].

Становлення абстрактного поняття є процес відплетення останнього від матеріальної діяльності. Спочатку поняття як соціальна форма відображення дійсності виникає як «вплетене» в матеріальну діяльність, як особливість, сторона цієї матеріальної практичної діяльності.

Генетично вихідний, перший тип практичної діяльності характеризується такими основними моментами. Суб'єктом її були стародавні люди *Homo habilis* і пітекантропи, в анатомічній будові яких під впливом діяльності по виготовленню знарядь праці все в більшій мірі виявлялися риси, характерні для людини, причому перш за все розвивалися кінцівки, зокрема, рука як орган праці, потім людською ставала будова мозку як органу психіки (Я. Я. Рогінський, М. Г. Левін, В. І. Кочеткова та ін.). Цей етап практичної діяльності охоплює, очевидно, тільки процес виготовлення знарядь праці — однотипних знарядь, форма яких розвивалася від випадкової до чітко вираженої мигдалеподібної. Цей тип

¹ Використовуючи матеріали про становлення свідомості індивіда для реконструкції історичного генезису свідомості, ми виходимо з того, що «онтогенез» мислення повторює в узагальненій скороченій формі істотні моменти його «філогенезу» [див. 2, т. 20, с. 461].

також характеризується безпосередньо суспільною працею як за формою, так і за змістом, суспільною власністю на знаряддя праці, відсутністю постійного поділу праці. Таким чином, історично перший етап практичної діяльності людей відзначається найпростішою структурою: має тільки «одну» ланку — виготовлення знарядь праці одного типу.

Суб'єктивною стороною першого типу практичної діяльності є наочно-дійове мислення, що виявляється в моторному понятті [див. 11, с. 48; 19, с. 336; 25, с. 106], неусвідомленому узагальненні в дії, тобто навичку і сприйнятті. Отже, це є саме те поняття, що виникає як «вплетене» в матеріальну діяльність, це ще тільки момент, сторона самої практичної діяльності. Воно з'являється не як «завершальна» надбудова над чуттєвим відображенням, а формується в ході практичної діяльності в надрах чуттєвих форм як їх соціальне загальнозначуще ядро. Виникнення поняття пов'язано з виникненням знаряддя як предмета, де закріплено, кристалізовано суспільний досвід.

Другий тип практичної діяльності починається з діяльності неандертальця (муст'єрська культура) і кінчається поділом праці на розумову і фізичну, утворенням класового суспільства. Більшість археологів відзначає велетенський стрибок у розвитку знарядь праці при переході до муст'єрської культури. Замість трьох-чотирьох універсальних форм з'являються десятки спеціалізованих знарядь, в тому числі складних. Процес виготовлення знарядь розпадається на окремі етапи з виробництвом «напівфабрикатів», значно ускладнюється техніка виготовлення. За свідченням ряду дослідників (П. П. Єфименко, В. І. Равдонікас, П. І. Борисковський, Ч. Гордон) саме в цей період виникають перші форми постійного суспільного поділу праці: так, одними знаряддями, наприклад, списом, почали користуватися чоловіки, а іншими, наприклад, скреблом — жінки. Удосконалення знарядь праці і поглиблення поділу останньої приводить до того, що праця перестає бути суспільною за формою — люди починають працювати і поодиноці, причому продукти їх діяльності залишаються у віданні громади. Структура другого типу практичної діяльності характеризується не одним, а декількома взаємозв'язаними і взаємообумовленими «ланками»: виготовлення «напівфабрикатів» — елементів спеціалізованого, зокрема складного знаряддя, остаточне виготовлення самого знаряддя і нарешті його застосування. Суб'єктом другого типу практичної діяльності були, як уже вказувалося, неандертальці, які розвивалися під впливом трудової діяльності в напрямку все більшої морфологічної пристосованості до неї (це перш за все виявилось в будові руки, а потім і мозку), і *Homo Sapiens*. Даний період характеризується тим, що суперечність в біосоціальній організації вирішується таким чином, що соціальні відносини підкоряють собі біологічні, неандерталець в ході цього процесу перетворюється в *Homo Sapiens*, і виникає суспільство у прямому значенні цього слова.

Розвиток практичної діяльності другого типу, зокрема, все глибший поділ праці в процесі виготовлення знарядь, вимагав оперування уявленнями, об'єктивованими в мові. Кожний з членів виробничого колективу повинен був уявляти не тільки мету власної праці, але й не меншою мірою мету праці інших, а також мислено порівняти майбутні результати своєї праці і праці інших членів стада. Таким шляхом виникло наочно-образне мислення. Якщо на першому етапі соціальна функція предмета-знаряддя виділялася тільки в дії, в наявній ситуації (моторне поняття), то на цьому етапі поняття виражається в соціальному уявленні, що відображує в чуттєво-конкретній формі істотні ознаки предмета-знаряддя, в першу чергу його функцію, яка має суспільно-історичну природу. Очевидно, ці соціальні уявлення, їх співвіднесення і комбінування спочатку здійснювалися безпосередньо у процесі виробництва: вони регулювали його і були вплетені в нього.

На дальшому етапі розвитку практики й свідомості, в класовому суспільстві з поділом праці на розумову й фізичну, ідеальна діяльність виділяється у відносно самостійну теоретичну діяльність, безпосередніми цілями якої є цілі пізнання. Практичним цілям вона служить опосередковано. Цим визначається особливість поняття на даному етапі. Якщо на попередніх етапах в понятті виділялися ті чуттєво-наочні властивості предметів, які відіграють істотну роль безпосередньо в практичній діяльності, то з виділенням теоретичної діяльності у відносно самостійну, з виникненням власне пізнавальних цілей поняття починає виступати у формі наукових абстракцій, що відображують дійсність «глибше, вірніше, повніше» (В. І. Ленін), ніж понятійні узагальнення на ступені наочно-образного мислення.

Свідомість індивіда у процесі становлення проходить етапи, які в окремих моментах збігаються з відповідними етапами історичного формування свідомості, що обумовлюється суспільною природою індивідуальної свідомості, закономірним характером її становлення. Кожний з цих етапів індивідуального становлення свідомості обумовлюється провідною діяльністю, яка моделює відповідний тип практичної діяльності. У той же час становлення свідомості індивіда має специфічні особливості порівняно з історичним становленням і узагальненим відображенням історичного генезису свідомості. Так, індивід, засвоюючи вже сформовану звукову мову, не проходить специфічний етап «мови жестів»; фізіологічний розвиток індивіда, що протікає з різною інтенсивністю в різні вікові періоди, очевидно, виключає часову пропорціональність відповідних етапів історичного та індивідуального розвитку і т. д.

Запропоноване нами поняття типу практичної діяльності до деякої міри є проблематичним. Воно, очевидно, потребує більш глибокого обґрунтування і розробки. До певної міри гіпотетичними є також ті конкретні типи практичної діяльності, які ми виділили

на підставі аналізу даних різних наук. На нашу думку, поява нових матеріалів як з антропології, так і з археології і може внести зміни у знання про особливості практичної діяльності стародавніх людей, а отже, якимось чином може змінити і періодизацію. Однак і в цьому випадку виникає завдання виділити якісно своєрідні етапи становлення практики і свідомості в їх генезисі, завдання, яке ставить і намагається вирішити автор даної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956.
2. Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 3, 20, 23.
3. Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 29.
4. Антонов И. П. Происхождение и сущность сознания. Иваново, 1959. 170 с.
5. Боас Ф. Ум первобытного человека. М.—Л., 1929. 265 с.
6. Бубрих Д. И. Происхождение мышления и речи. — «Научный бюллетень ЛГУ», 1946, № 7, с. 18—23.
7. Бунак В. В. Начальные этапы развития мышления и речи и данным антропологии. — «Советская этнография», 1951, № 3, с. 20—26.
8. Жданов Д. А. Возникновение абстрактного мышления. Харьков, 1969. 193 с.
9. Зыбковец В. Ф. Дорелигиозная эпоха. М., 1959. 212 с.
10. Кочетков В. И. Основные этапы эволюции мозга и материальной культуры древних людей. М., 1961. 139 с.
11. Кримський С. Б. Генезис форм і законів мислення. Київ, 1962. 240 с.
12. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 1930. 362 с.
13. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1931. 280 с.
14. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1965. 175 с.
15. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957. 210 с.
16. Муранов Б. Д. Социальное и биологическое в формировании индивидуального сознания. Автореф. канд. дисс. Ростов-на-Дону, 1971. 23 с.
17. Протасеня П. Ф. Проблемы общения и мышления первобытных людей. Минск, 1961. 216 с.
18. Резников Л. О. К вопросу о генезисе человеческого мышления. — «Уч. зап. Ростов-на-Дону ун-та», т. 6, вып. 3, Ростов-на-Дону, 1945, с. 87—84.
19. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., 1946. 275 с.
20. Спиркин А. Г. Происхождение сознания. М., 1960. 314 с.
21. Спиркин А. Г. Сознание. — Философская энциклопедия, т. 5, М., 1970, с. 116—117.
22. Тэйлор Э. Первобытная культура. М., 1939. 214 с.
23. Фрезер Д. Ж. Золотая ветвь, вып. I—IV. М., 1928. 213 с.
24. Чернене Б. Методологические проблемы исследования первобытного мировоззрения. Автореф. канд. дисс. Вильнюс, 1971. 22 с.
25. Швачкин Н. Х. Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка. — «Изв. АПН РСФСР», вып. 54. М., 1954, с. 24—30.
26. Živković L. Uvod u istoriju Ljudske svesti, Blograd, 1957. s. 312.

А. В. ТЯГЛО, І. З. ЦЕХМІСТРО, канд. філос. наук

ВІДНОСНО ДІАЛЕКТИКИ ЕВОЛЮЦІЇ ПОГЛЯДІВ НА ПРИРОДУ ЕФІРУ

Історія уявлень про ефір у фізичній науці не тільки потребує діалектичного підходу для її розуміння, але й вносить безпосередній вклад у розвиток та обґрунтування діалектики, ставлячи пи-

тання про розвиток діалектики категорій множинного і єдиного.

У становленні уявлень про ефір можна виділити такі основні етапи.

Перший етап (XVII ст.—початок XX ст.) включає розвиток теорії ефіру спочатку на основі механічних, а потім електродинамічних ідей, згідно з якими весь простір заповнений однорідною безперервною субстанцією — ефіром, в якому подібно до зсувових хвиль у твердому тілі розповсюджується світло. У рамках хвильової теорії були описані інтерференція, дифракція, заломлення світла на межі двох середовищ, поляризація світла та багато інших ефектів. Однак механічна обмеженість подібних теорій виявилася вже на початкових стадіях їх розвитку. Зокрема, те, що світлові хвилі є поперечними, приводило вчених до висновку про пружність ефіру, що погано узгоджувалося з його «надтонкістю», «невловимістю». Жоден з дослідів по безпосередньому виявленню ефіру не мав успіху.

Електродинамічні теорії ефіру М. Планка, А. Пуанкаре, Г. Лоренца дали ряд цінних результатів для пояснення електромагнітних явищ. Найвищим здобутком фізики ефіру на першому етапі слід вважати теорію Лоренца. Засновуючись на моделі нерухомого ефіру, вона пояснювала досліди Фізо, аберацію світла зірок, з одного боку, і досліди Майкельсона-Морлі, з другого. Але поряд з цими досягненнями були значні труднощі в узгодженні концепції електродинамічного ефіру з принципом відносності Галілея і фактом сталості швидкості світла в різних інерціальних системах.

Другий етап (початок XX ст.) розвитку концепції ефіру — релятивістський — полягає в повній відмові від субстанціонального ефіру. Проте незабаром з'ясувалося, що теорія відносності потребує відмовлення від механічних властивостей ефіру, що зовсім не еквівалентне визнанню існування пустоти: спеціальна теорія відносності забороняє вважати ефір таким, що складається з частинок, поведінку яких можна спостерігати в просторі й часі, але гіпотеза про існування ефіру не суперечить цій теорії, не можна тільки ефіру приписувати стан руху або спокою у просторі [8, т. 1, с. 686].

Зрештою А. Ейнштейн дійшов висновку, згідно з яким під ефіром слід розуміти просто «фізичні властивості» простору: «Ми не можемо в теоретичній фізиці обійтися без ефіру, тобто континуума, наділеного фізичними властивостями, бо загальна теорія відносності... виключає безпосередню дальнюдію; кожна ж теорія близькодії передбачає наявність безперервних полів, а, отже, існування «ефіру» [8, т. 2, с. 160].

В. Паулі так резюмує нову концепцію ефіру: «Ейнштейн запропонував ввести поняття ефіру, що розглядається вже не як субстанція, а тільки як сутність тих величин, що визначають фізичний стан і повинні бути приписані простору» [5, с. 15].

Отже, розвиток концепції ефіру, біля джерел якої стояло уявлення про ефір як про деяке найтонше, але субстанціональне ре-

чове середовище, наділене механічними властивостями, завершується результатами, в певному сенсі прямо протилежними вихідним уявленням: ефір, який як щось речове спочатку був вигнаний з простору, кінець-кінцем виявився ототожненим з самим простором. Такий поворот в долі, спочатку, здавалося б, повністю вигнаного ефіру, вказує на те, що від нього не так просто позбутися і що існує глибока потреба в поясненні зв'язку і взаємодії матеріальних об'єктів, яка на кожному новому стані розвитку фізики народжує нові концепції ефіру.

На ґрунті «геометризації» ефіру, тобто ототожнення ефіру з фізичними властивостями простору, виникли далекоглядні, але безпідставні плани побудови єдиної теорії поля, спрямовані на геометризацию поряд з тяжінням також інших фізичних полів.

Третій етап історії ефіру (середина ХХ ст.) — це розвиток вакуумних моделей сучасної фізики. Тут вже звертання до термінів «вакуумні моделі», «фізичний вакуум»¹, «нульове поле» і т. д. замість терміну «ефір» свідчить про повну дискредитацію в сучасній фізиці механічного субстанціонального ефіру.

Вакуумні моделі вперше з'явилися в роботах П. Дірака у зв'язку з описанням станів електрона з негативною енергією і були обумовлені прагненням виявити реалізацію цих станів у природі. Саме з цією метою пропускалося, що те, що ми вважаємо пустим простором, який не володіє ні матеріальними, ні будь-якими іншими властивостями, насправді треба розглядати як стан, у якому зайняті всі рівні з негативною масою [3, с. 110]. Ця модель, спочатку досить корисна і розумна, приводила до поняття позитрона як «дірки», вакансії в електронному вакуумі. І наступне відкриття цієї частинки в космічних потоках (К. Д. Андерсон) було тріумфом гіпотези Дірака. Електронний вакуум відіграв фундаментальну роль в поясненні ефектів народження електронно-позитронних пар та їх аннігіляції (перший ефект розглядався як збудження вакуума енергійним фотоном з переведенням електрона із стану з негативною енергією в спостережний стан з позитивною. При цьому накладалася умова $h\nu \geq 2m_0C^2$, що узгоджується з експериментальними даними. Процес аннігіляції розглядався як рекомбінація «дірки» і електрона з виділенням енергії шляхом випромінювання γ -квантів).

Однак ґрунтовний аналіз гіпотези Дірака свідчить про її обмеженість. Найбільш явним підтвердженням цього може бути ось що. По-перше, відсутність обмеження енергетичного спектра низу ($E_{\min} \rightarrow -\infty$) приводила до висновку про нескінченність щільності заряду, енергії вакуума, що не має очевидного фізичного сенсу. По-друге, услід за позитроном було знайдено багато інших античастинок. Виникла необхідність побудови вакуума піонів, каонів, мезонів, що не підкорялися статистиці Фермі. Однак спроби побудови безонного вакуума за методом Дірака в даному випадку

¹ Тут і далі під терміном «вакуум» ми будемо розуміти саме так звані нульові флуктуації полів.

не проходили, оскільки пояснення стабільності позитивних станів на основі принципу Паулі були неможливими¹. Відсутність спільності у схемі побудови вакуумів була недоліком гіпотези Дірака.

Ці приклади деякою мірою демонструють обмеженість розглядуваної вакуумної моделі, але принципові корені її неуспіху полягають у формальному застосуванні квантової механіки до зовсім не механічних явищ (тут існує деяка аналогія з марними спробами описати електромагнітні явища методами механіки, що було характерним для класичної фізики XVIII—XIX ст.).

Наступною значною подією у побудові вакуумних моделей був дослід Лемба-Ризерфорда і зв'язаний з ним розвиток квантової електродинаміки — теорії, що описує фотонний, електронно-позитивний вакуум і їх збудження. У межах квантової електродинаміки вакуум розглядався як стан з найменшою можливою енергією. Для вакуума характерна відсутність частинок, що розглядаються як його збудження². Але у ньому передбачається наявність особливих віртуальних фотонів і пар частинок, що взаємодіють з реальними частинками. Саме фіксація взаємодії вакуумних флуктуацій (віртуальних фотонів і пар) з електронами в атомах водню є змістом дослідів Лемба. У їх ході було з'ясовано, що за певних умов взаємодія електронів з вакуумом приводить до зміщення енергетичних рівнів. Невелика частина зсуву ($\sim 3\%$) обумовлюється своєрідною поляризацією вакуума поблизу заряду. (Якісно це можна описати, використовуючи модель Дірака: поляризація розглядається як наслідок взаємодії заряду з «прихованими» негативними електронами і приводить до зміни ефективного заряду електрона e ($\vec{r}$) у взаємодіях). Решта зсуву рівнів пояснюється як наслідок безпосередньо взаємодії атомних електронів і флуктуацій вакуума.

До найважливіших досягнень квантової електродинаміки слід ще віднести обчислення поправок до магнітного моменту електрона, обумовлених також наявністю вакуума.

Поряд з подоланням значних труднощів, розвиток квантової електродинаміки характеризується появою нових проблем. Найбільш значними серед них є розбіжності у виявленні власної

¹ Можливість переходів електронів із станів з позитивною енергією в енергетично нижчі «негативні» стани забороняється принципом Паулі, бо, за визначенням, у кожному квантовому стані з негативною енергією вже знаходиться електрон. Однак цей принцип не поширюється на бозони, для яких можливий будь-які числа заповнення, а отже, дозволяються переходи з вищого стану в нижчі в будь-якому випадку.

² Енергія вакуума визначається як $\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{2} \hbar \nu_k \rightarrow \infty$, де ν_k — певна частота. Нескінченність енергії є характерним ускладненням квантової електродинаміки. Відсутність реальних частинок у вакуумі записується $a|0\rangle = 0$, де $|0\rangle$ — символ, що відповідає основному стану поля (вакууму), а $\hat{a}$ — оператор знищення частинок (при одноразовій дії зменшує число частинок поля, наприклад, фотонів на одиницю).

енергії електрона, його заряду. Метод перенормувань (спроба узгодити експеримент і теорію, сутність якої зводиться до виділення в нескінченному результаті кінцевого, спостережуваного значення енергії або заряду і відкидання неспостережуваної нескінченної частини) не задовольняє фізиків. Розбіжності вказують або на неповноту, або на неузгодженість цієї теорії.

Однією з причин розбіжностей, очевидно, є некритичне перенесення на вакуум уявлень про простір-час і навіть більш загального поняття множини, незалежно від того, яким конкретним фізичним змістом наповнюється те і друге в тій чи іншій конкретній моделі вакуума. В роботі [7] простежується неправомірність інтерпретації вакуума за допомогою будь-яких множинних моделей (в яких самому стану множинності приписувався б реальний смисл). Зроблено висновок про те, що існування фізичного вакуума слід розуміти як специфічну форму виявлення неможливості вичерпної деталізації станів фізичної реальності або, інакше кажучи, неможливості абсолютного розподілу її на множину об'єктів, а також абсолютного відокремлення одного об'єкта від другого і середовища, що його оточує.

У запису енергії вакуума $\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{2} \hbar \nu_k$ джерелом розбіжності,

очевидно, є припущення про актуальну нескінченність множини індексів частот коливань, що вносять свій вклад в енергію вакуума; в моделі Дірака джерелом розбіжності є припущення про нескінченну множину електронів, які заповнюють нескінченну множину рівнів негативної енергії, і т. д. Однак на чому базується припущення про те, що вакуум можна описати за допомогою якоїсь множинної моделі його структури? Адже очевидно, що коли б вакуум насправді мав якусь реальну множинну структуру (розчленованість на актуально існуючі реальні фізичні елементи), то це з необхідністю приводило б до існування деякої виділеної системи відліку, з нею зв'язаної. Але це суперечить змісту теорії відносності, добре підтвердженої експериментально, і означає, по суті, повернення до старих механічних моделей ефіру. Більше того, вакуум не можна також ототожнювати з будь-яким розподілом енергії в пустому просторі: проти цього виступає навіть формальний запис його енергії $\frac{1}{2} \hbar \nu$, що зовсім не має реального фізич-

ного змісту і означає тільки неусувну і завжди відмінну від нуля імовірність народження реальних частинок і квантів; від того, що ми підсумовуємо нескінченну множину таких «елементів», і вони, і їх сума аж ніяк не стають реальними. Це означає, що коли вакуум не є множиною яких-небудь найтонших частинок речовини, то (не в меншій мірі) він не є і множиною квантів (або хвиль) якого-небудь реального фізичного поля. Тоді чим же він є? Сама відмова від застосування до вакуума яких-небудь множинних моделей з необхідністю обумовлює перехід до уявлення про нього як про властивість кінцевої фізичної неподільності реальності та її нероз-

кладності на дещо множинне. Така докорінна зміна погляду на природу фізичного вакуума добре узгоджується з численними виявами квантової цілісності та нерозкладності елементарних процесів у мікросвіті [7, с. 162—169]. По суті, вакуум, що так розуміється, є тривіальним наслідком гіпотези про квант дії: якщо існує деяка найменша і кінцева порція дії, то розкладність станів реальності на дещо множинне в імпульсному, енергетичному або звичайному фізичному просторі (а також у просторах будь-яких інших величин, що входять у розмірність дії чи можуть бути представленими як такі) не може мати абсолютного смислу, і жоден з елементів реальності, що виділяється в цих просторах, не можна розглядати як повністю відокремлений від усієї реальності в цілому, тому природа, яка є чимось безсумнівно множинним на мега-і макрорівні, все ж, в кінцевому підсумку, існує як неподільне і ціле.

Підкреслимо, що тільки така інтерпретація вакуума як властивості кінцевої фізичної неподільності світу сумісна з чудовим експериментом Ву-Цзян-Су, що підтверджує висновки квантової механіки про несилову кореляцію в поведінці двох відособлених підсистем, які раніше належали до єдиної квантової системи. Останнім часом ця кореляція була підтверджена дослідями Р. Пфлегора і Л. Менделя в іншій і навіть дещо більш драматичній формі: встановлено факт безсумнівної інтерференції фотона, випущеного лазером, з ще не «народженим» фотоном в іншому лазері, якщо тільки обидва лазери знаходяться в ідентичному стані і описуються єдиною хвильовою функцією [9].

Для пояснення цих специфічних квантових ефектів у літературі затосовують вирази «несиловий зв'язок», «далекодія» і т. п. На наш погляд, подібні терміни не є вдалим, оскільки їх використання створює видимість існування деяких відокремлених систем, між якими потім нібито розгортається незбагненна «далекодія» «несилова взаємодія» і т. д. Більш вдалим є введення уявлення про імплікативний зв'язок підсистем єдиної квантової системи, природною основою існування якого є властивість кінцевої фізичної неподільності та нерозкладності квантових систем. Оскільки внаслідок фундаментальної властивості кінцевої фізичної неподільності квантової системи будь-який її спонтанний розпад на складові підсистеми не може мати абсолютного смислу, то дальша вимірювальна операція, що проводиться над першою підсистемою, фактично залишається вимірювальною операцією над усією системою в цілому і, природно, не може не вплинути на стан другої підсистеми. Потенціальні можливості, що належать їм, взаємно скорельовані завдяки існуванню єдиної хвильової функції, яка описує вихідний стан складної системи, а також завдяки кінцевій фізичній неподільності цієї вихідної системи. Дана кореляція і виявляє себе, коли в результаті вимірювальної операції над першою підсистемою друга підсистема також потрапляє в цілком визначений і легко передбачуваний стан. Причому ця кореляція реалізується за типом суттєво імплікативної залежності: якщо виміряна координата пер-

шої підсистеми, то певного значення набуває координата першої підсистеми, якщо ж буде виміряний імпульс, то аналогічно певним для другої підсистеми стає імпульс і т. д. У цій ситуації, подібно до відомого парадоксу Ейнштейна — Розена — Подольського, всяке нове вимірювання (і зв'язаний з ним вплив), вказує В. А. Фок, міняє потенціальні можливості та прогнози, що їх відображують, причому ця зміна прогнозу не є фізичним процесом. Подібні підсистеми, звичайно, не зв'язані механічно, але потенціальні можливості та прогнози, що до них відносяться, зв'язані логічно і новий факт (наприклад, вимірювання q_1 або p_1), що міняє прогноз для першої підсистеми, автоматично змінює його і для другої підсистеми [6, с. 592] (підкреслено нами. — А. Т., І. Ц.).

В аналізі всіх експериментів, що стосуються даного випадку, існує цілком визначена дилема: або ми виходитимемо із звичайного припущення про нескінченну подільність фізичної реальності і тоді підсистеми, що виділилися в результаті розпаду складної квантової системи, повинні відокремитися одна від одної в абсолютному сенсі. З цієї точки зору спостережуваний в експерименті зв'язок між ними може мати тільки характер незбагненої далекодії, несилової взаємодії і т. п. Або, виходячи з факту кінцевої фізичної неподільності квантових систем, ми повинні тлумачити цей зв'язок як імплікативний, і тоді вакуум виступає як вияв властивості фізичної неподільності світу і саме ця властивість пояснює подібні ефекти кореляції та імплікативної залежності в поведінці мікросистеми.

Тому в дійсності немає ніякого фізичного вакуума як пустого простору, наділеного фізичними властивостями, і немає ніякого субквантового рівня як наступного рівня в будові матерії. Їх місце займає квантова властивість світу як неподільного і нерозкладного в кінцевому підсумку, яка є властивістю світу як неподільної одиниці, що забезпечує для станів з максимально реальним ступенем деталізації імплікативний зв'язок і взаємопогодженість потенціальних можливостей, які описують ці стани. З цієї точки зору зсув енергетичних рівнів електронів в атомі, поляризація вакуума і тому подібні ефекти, що привели до встановлення факту існування фізичного вакуума, повинні бути пояснені як результат неповної деталізованості станів мікросистем. Через недосяжність абсолютної розкладності атома на множину складових елементів: ядро і сукупність електронів, що його оточують, так звана «пустота», яка розділяє ці елементи в атомі, зовсім не є пустотою, а «заповнена» завжди відмінними від нуля імовірностями вияву в ній елементів, що виділяються в атомі,— саме ці імовірності і повинні враховуватися як ефект поляризації вакуума, а їх флуктуації — як джерело реальних зсувів електронів в атомі.

Отже, небесний ефір стародавніх людей, ефір як обов'язковий елемент вчення всіх народів і часів, пережив дивну еволюцію — від найтоншої тілесної, або речової субстанції, що заповнює весь світовий простір, через повне вигнання його з простору (з од-

ночасним ототожненням його з простором) до теоретичного репрезентанта квантових властивостей світу як неподільного цілого в особі так званого фізичного вакуума. Те, що колись уподібнювалося найтоншим подихам повітроподібного середовища, сьогодні — як джерело імплікативного зв'язку і взаємопогодженості в поведінці мікросистем — може виявитися підставою валідності всього всесвіту. Ефір — це не найтонша речова субстанція і не фізичний вакуум, і навіть не сам простір, наділений фізичними властивостями. Ефір як щось окреме і відособлене, що існує поряд з іншими формами матерії (як щось, що існує як окремий елемент реальності і як множинне само по собі), остаточно зійшов із сцени. На його місці ми виявляємо унікальну властивість фізичної неподільності та нерозкладності світу на будь-що множинне, властивість світу як цілісного і зовсім не множинного, що природно приводить до визнання існування імплікативних зв'язків у природі. Від механічного речового «наповнювача» світового простору до унікальної властивості — фізичної неподільності світу, що виступає основою дуже тонких імплікативних зв'язків та залежностей у природі, — такою є еволюція уявлень про ефір у сучасній науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Вопросы философии», 1969, № 9.
2. Лоренц Г. А. Модели и теории эфира. М., 1936. 175 с.
3. Мессі Г. Новая эра в физике. М., 1965. 325 с.
4. Омельяновский М. Э. Диалектика в современной физике. М., 1973. 324 с.
5. Паули В. Теория относительности. М., 1947. 231 с.
6. Фок В. А. Успехи физических наук, т. 66, вып. 6, Примечание. М., 1958. 578 с.
7. Цехмистро И. З. Диалектика множественного и единого. Квантовые свойства мира как неделимого целого. М., 1972. 276 с.
8. Ейнштейн А. Собр. науч. трудов, т. 1, 2, М., 1965. 700 с.
9. Pfleeger R. L. and Mandel L. «Journal of the Optical Society of America», vol. 58, 1968, № 7.

В. В. ШКОДА, канд. філос. наук

ПОНЯТТЯ ЕНТРОПІЇ І ЛОГІКА

§ 1. Вступ. У 1949 р. Дж. фон Нейман в одній з своїх лекцій висловив незвичайну думку: майбутня теорія інформації «очевидно, буде схожа на дві нині відомі теорії: формальну логіку і термодинаміку» [2, с. 80—81]. Певну підставу для такого судження вчений мав. У той час вже був одержаний результат К. Шеннона і термін «ентропія» використовувався в роботах з теорії інформації.

Залишаючи осторонь питання про те, з чим уподібнюється сучасна теорія інформації, можна без вагань стверджувати, що вона справила значний вплив на дослідження з логіки. Внаслідок цього впливу склався новий аспект дослідження класичного об'єкта логіки — висловлювання. У працях Й. Бар-Хіллела і Р. Карнапа, Е. К. Войшвілло, Я. Хінтіккі запропоновано різні експлікації такої властивості висловлювання, як інформативність. Е. К. Вой-

швілло деякою мірою підтверджує думку Дж. фон Неймана. Запропонована останнім концепція об'єднує статистичний і семантичний підходи до трактування інформації, а ентропія включається в понятійну систему логіки. «Якщо можна зв'язувати інформацію з судженнями,— пише Е. К. Войшвілло,— то ентропію тоді природно трактувати як характеристику деякого питання або проблеми» [1]. Таким чином висловлювання характеризується інформативністю, а запитання — ентропією. Величина інформації, що міститься у висловлюванні, визначається за відношенням до деякого запитання.

У цій статті обґрунтовується точка зору, згідно з якою ентропія, як і інформативність, є характеристикою висловлювання.

§ 2. **Загальні міркування.** Говорячи про те, що деякому висловлюванню можна приписати певну кількість інформації, звичайно мають на увазі його «обмежувальну здатність». Висловлювання, що містить інформацію, виключає певну множину можливих подій, «робить» їх неможливими. Точніше кажучи, воно виявляється несумісним з певною множиною фактичних висловлювань. Чим більше висловлювання виключає, тим більше воно повідомляє.

Аналогічні міркування можна провести з протилежної точки зору. Деякі висловлювання, хоч вони щось і повідомляють, характеризуються невизначеністю. Наприклад, висловлювання «Третя групи проголосувала против» має невизначеність в тому розумінні, що невідомо, хто саме так голосував. Якщо відомий склад групи, це висловлювання дозволяє припустити різні розподіли складу по двох підгрупах. У нас немає підстав віддати перевагу якомусь одному з цих розподілів перед іншими, хоч ми і знаємо, що реалізоване тільки одне із них. Це висловлювання «вирішує» кожне з можливих розподілів, і інформація, що в ньому міститься, не дозволяє ідентифікувати те, що дійсно реалізовано. Напрошується такий висновок. Невизначеність висловлювання можна характеризувати множиною всіх подій, які воно «вирішує», або множиною всіх сумісних з ним фактичних висловлювань.

Слід зауважити, що в наведеному вище контексті чітко розрізняються два мовних рівня. З одного боку, ми розрізняємо висловлювання, яке повідомляє інформацію (має невизначеність) і, з другого, фактичне висловлювання, що містить базисну інформацію і не володіє невизначеністю. Подібне розрізнення є необхідним внаслідок того, що приписування інформації деякому висловлюванню має сенс тільки при такій умові: в тому випадку, коли в явному вигляді задано те, що це висловлювання виключає. Точно так само, є смисл говорити про невизначеність висловлювання тільки тоді, коли в явному вигляді задано те, відносно чого висловлювання має невизначеність.

При природному спілкуванні таке розрізнення припускається неявно, тому ми звичайно не звертаємо на нього увагу. Ми знаємо, наприклад, що адреса «На деревню дедушке» характеризується величезною невизначеністю. Це, очевидно, відчував і чеховський

Ванька, який, подумавши, уточнив: «Константину Макарьчу». Але ця оцінка адреси як дуже невизначеної можлива завдяки нашому позамовному знанню. З формальної точки зору, оскільки не задано базисний мовний рівень, ми не можемо і в даному разі говорити про невизначеність.

Викладені вище міркування мають багато спільного з ідеєю статистичного обґрунтування термодинамічної ентропії, яке вперше здійснив Л. Больцман. Було показано, що ентропія в статистичному смислі є міра невизначеності макроскопічного описання фізичної системи, відносно її мікроскопічного стану. Висловлювання, у яких фіксується макроскопічне описання, володіє невизначеністю або неповнотою інформації. Як базисний мовний рівень тут виступає динамічне описання.

Таке співвідношення двох описань — статистичного і точного — додержується, звичайно, для будь-якої предметної галузі незалежно від специфіки об'єкта описання. Однак коли це так, то термін «ентропія» виражає поняття, що характеризує міру статистичності описання. Внаслідок цього воно має статус логічного поняття. Якщо ентропія висока, описання буде слабким, невизначеним. Якщо ентропія зменшується до нуля, статистичність описання зникає і останнє переходить в точне.

Сказане можна пояснити на такому прикладі. Нехай група, про яку йшлося вище, складається з 12 чоловік. Нехай далі відомо, що половина групи голосувала **проти**. Висловлювання про це має найбільшу для даної ситуації невизначеність, його ентропія максимальна. Всього існує 924 можливих розподіли складу за підгрупами, які голосували **за** і **проти**. Отже, це висловлювання містить мінімальну інформацію відносно персонального голосування. Якщо **проти** голосує чверть групи, то висловлювання про це є менш невизначеним, його ентропія менше ентропії першого висловлювання, а інформація більше. Всього існує 220 розподілів. Ця залежність між кількістю інформації та ентропією, має, очевидно, ту саму природу, що й закон оберненого відношення для понять. Така думка вже висловлювалася. «Коли ми визначаємо інформацію як негативну ентропію, — пише Г. Рейхенбах, — ми просто йдемо услід за законом взаємно оберненого відношення між обсягом і змістом, відомим з традиційної логіки» [3, с. 237].

З наведеного вище прикладу видно, що статистичне описання не може бути поступово зведено до точного. Існує межа зростання інформативності висловлювань статистичного описання. В цьому прикладі максимальна інформація міститься у висловлюванні про те, що **проти** голосував один чоловік (існує всього 12 можливих розподілів). Проте інформативність даного висловлювання є максимальною відносно будь-якого іншого статистичного описання. Разом з тим щодо точного описання і воно характеризується невизначеністю або неповнотою інформації. Таким чином, статистичне і точне описання є якісно різними. В основі цієї різниці лежить використання суттєво відмінних мовних засобів. У випадку точно-

го описання суб'єкт висловлювання — це ім'я індивіда, а у випадку статистичного описання — це координальне число класу.

§ 3. **Модель.** Опишемо формальну модель двох мовних рівнів, про які йшлося в попередньому параграфі¹. Нехай n — число предметів, m — число властивостей. Вважатимемо, що властивості взаємно виключають одна одну, тобто предмет може мати лише одну властивість. Такою є предметна область моделі. Вона описується мовною системою Z_n^m , що містить n імен ($a_1, a_2, \dots, a_n$) і m одномісних предикатів ($P_1, P_2, \dots, P_m$). Типове речення в деякій системі Z , наприклад, $P_2 a_3$ повідомляє: «Предмет під номером 3 має властивість (або перебуває в стані) під номером 2». Склавши по одному такому реченню для кожного предмета і записавши їх кон'юнкцію, одержимо точне описання певного стану чи розподілу властивостей за предметами. Але це описання буде єдиним лише при умові, що наше рішення приписати дану властивість даному індивіду засноване на спостереженні дійсного стану предмета. До спостереження ми можемо тільки записати множину (позначимо її літерою Γ), всіх можливих точних описань. Одне з них, наприклад, для мовної системи Z_4^3 має такий вигляд:

$$P_1 a_1 \cdot P_2 a_2 \cdot P_3 a_3 \cdot P_2 a_4.$$

Перехід до статистичного описання зв'язаний з демаркуванням (знеособлюванням) предметів. Це значить, що множина Γ після демаркування виявляється множиною з відношенням еквівалентності. Це відношення (позначимо його літерою R) встановлюється так. Якщо f і g — два точних описання, то при умові, що число предметів, які мають деяку властивість у f , збігається з числом предметів, що мають цю саму властивість у g . Отже, демаркування приводить до розпаду множини Γ на множину класів еквівалентності. Кожний клас задається реченням, де фіксується, яке число предметів зв'язане з кожною з m властивостей. Це речення і є статистичне описання даної предметної області. Так, з наведеного вище точного описання в результаті демаркування виходить таке статистичне описання: «Властивість P_1 , має один предмет, властивість P_2 — два предмети, властивість P_3 — один предмет». Будь-яке подібне описання володіє невизначеністю, бо з кожним з них суміщається певний клас точних описань. З даним статистичним описанням у системі Z_4^3 сумісні 12 точних описань. Отже воно задає клас еквівалентності з кардинальним числом, що дорівнює 12. Позначивши це описання літерою t , введемо його відносну ентропію S_t таким чином:

$$S_t = -\log_2 \frac{\text{card}(t)}{\text{card}(\Gamma)},$$

де $\text{card}(t)$ — кардинальне число класу еквівалентності, заданого реченням t ; $\text{card}(\Gamma)$ — кардинальне число множини Γ . Ці числа

¹ При побудові мовної моделі точного описання ми застосовуємо хід, запропонований Р. Карнапом і Й. Бар-Хілелом [див., наприклад, 4].

повністю обумовлюються значеннями n і m , тобто ентропія повністю визначається мовною моделлю. Нескладні розрахунки, засновані на комбінаториці, показують, що для системи $Z_4^3 S_i \approx 1,58$.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войшвилло Е. К. Попытка семантической интерпретации статистических понятий информации и энтропии. — В кн.: Кибернетику — на службу коммунизму, т. 3. М., Л., 1966, с. 92—113.
2. Нейман фон Дж. Теория самовоспроизводящихся автоматов. М., «Мир», 1971, с. 80—81.
3. Рейхенбах Г. Направление времени, М., Изд-во иностр. лит., 1962. 243 с.
4. Bar-Hillel I. Carnap R. Semantic Information. — Brit. Journ. Phil. Sc., 1953, vol. 4, № 14.

Є. В. ЛЕВЧЕНКО

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ СОЦІАЛЬНОГО ПЕРЕДБАЧЕННЯ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

XXV з'їзд КПРС підкреслив зростаючу потребу в дальшій роботі актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, дослідженні питань, що стосуються тенденцій розвитку нашого суспільства («Радянська Україна», 1976, 25 лютого). У зв'язку з цим великого значення набуває дослідження взаємозв'язку категорій, що характеризують суспільну активність людини, зокрема таких, як передбачення і відповідальність. В епоху науково-технічної революції, яка впливає на всі сторони життя сучасного суспільства, проблеми майбутнього людства, його свободи і відповідальності виявилися в центрі ідеологічної боротьби двох світових систем. Буржуазні вчені апологетично утверджують «вічність» сучасного капіталізму, перекидують сутність головних цінностей людства — соціальної свободи і відповідальності.

Для марксистсько-ленінського соціального передбачення головним об'єктом є перш за все процес розвитку людини — її активності, свободи, відповідальності.

В останні роки з'явилося багато цікавих робіт, присвячених теоретичному обґрунтуванню передбачення, взаємозв'язку категорії передбачення з такими категоріями, як ціль, свобода [див. 3; 5; 6]. Однак проблема взаємозв'язку категорій передбачення і соціальної відповідальності ще спеціально не розглядалася в нашій літературі.

Передбачення у всіх своїх різновидах є відображенням майбутнього, знанням про прийдешні процеси розвитку. Вона є формою випереджального відображення дійсності. Але й «випередження» ідеальним матеріального в своїй основі має матеріальні причини, бо образ майбутнього виникає на основі дійсного і минулого, він вторинний по відношенню до них [див. 3, с. 95—101].

Передбачення є результатом активності свідомості людини, показником її свободи. У той же час воно сприяє науковому об-

грунтуванню цілей, планів і рішень людини на шляху досягнення свободи.

За визначенням Ф. Енгельса, свобода полягає в основаному на пізнанні «необхідностей природи... пануванні над нами самими і над зовнішньою природою» [1, т. 20, с. 110]. Свобода невіддільна від свідомої цілеспрямованості, що припускає момент вибору цілі і передбачення результатів подій, мислене випередження результатів діяльності.

Свобода реалізується, розкриває свій зміст тільки в діяльності, в конкретних вчинках людей і неминуче породжує проблему відповідальності. Дійсна свобода, вибір і відповідальність діалектично взаємодіють на основі об'єктивної історичної необхідності. В рамках загальної залежності від об'єктивних умов людина може приймати рішення і діяти за власним бажанням, бо ця залежність не механічна, вона опосередкована природою людини, її життєвим досвідом, інтересами. Людина не тільки залежить від середовища, його законів, але й сама створює умови для свого життя, обирає конкретні шляхи своєї діяльності.

Сама соціальна дійсність суперечлива, вміщує в собі діапазон реальних можливостей і способів дій людей. Коли з ряду можливих дій людина обирає одну і перекреслює інші, то виникає питання, наскільки ця дія відповідає об'єктивним закономірностям і тим вимогам, які суспільство в цілому висуває як критерій людської поведінки. В межах свободи суб'єкта існує і відповідальність вибору, бо можливості, що обираються ним, не рівнозначні для прогресивного розвитку суспільства. Відповідальність ґрунтується на пізнавальних особливостях суб'єкта, що дозволяють йому передбачити результати своїх вчинків і обрати правильний образ дій.

Свобода і відповідальність зв'язані між собою як дві взаємоперехідні протилежності. Там, де немає свободи,— немає вибору і відповідальності, оскільки діяльність суб'єкта в цьому випадку суворо і однозначно детермінована і обумовлена. Сама можливість вільного вибору означає відповідальність людини перед суспільством, класом, соціальною групою і перед собою. Відповідальність є правильна, з точки зору прогресу суспільства, соціально обумовлена, за своїм бажанням виконана дія.

Неправильними є спроби звести соціальну відповідальність до обов'язку перетерпіти негативні наслідки виконаних дій, понести покарання, що характерно для деяких авторів-юристів (Н. С. Лейкіна, М. Х. Фарукшин, Д. Н. Бернштейн та ін.) [див. 7, с. 24—25; 11, с. 2]. Відповідальність передбачає негативний, ретроспективний аспект (відповідальність за минуле), але тільки як складову частину свого змісту. Абсолютизація цього аспекту збіднює її зміст, призводить до недооцінки творчої ролі суб'єкта відповідальності.

У соціалістичному суспільстві сутність нових суспільних відносин передбачає висунення на перший план позитивного змісту

відповідальності — відповідальності «наперед», що обумовлює творче, свідоме, активне ставлення громадян до всіх процесів суспільного розвитку. Соціальна відповідальність особи соціалістичного типу розуміється нами як результат усвідомлення людиною важливих соціально-політичних і економічних завдань, що стоять перед суспільством, усвідомлення соціальних норм і регламентацій, і як міра її активності і творчості в їх реалізації у відповідності із завданням комуністичного будівництва. В цьому ж плані вдалими є визначення відповідальності як категорії, що виражає міру творчої активності колективів і індивідів у всіх сферах соціальної діяльності по відношенню до вибору оптимального способу поведінки для реалізації об'єктивних суспільних потреб і інтересів [4, с. 148].

Відповідальність, що спирається на наукове розуміння свободи, неминує породжує знання, передбачення людиною суспільних результатів своїх дій. Соціальна відповідальність означає здатність і можливість людини виступити в якості активного суб'єкта, творця. Тому відповідальність включає таку важливу рису, як здатність моделювати майбутні можливі ситуації і гадати результати діяльності, співвідносити їх з інтересами прогресивного розвитку суспільства на основі єдності суспільних і особистих інтересів. Така відповідальність є свідомим добровільним спрямуванням діяльності на здійснення максимуму можливостей. Відповідальність, що стала стимулом свідомого вибору в прийнятті тих чи інших рішень, дій, спонуканням до суспільної активності особи, виступає у формі «відповідальності наперед», відповідальності за майбутню поведінку [12, с. 84—86; 8, с. 87]. Саме така відповідальність створює можливість творчої свободи особи. Тому відповідальність перед майбутнім особливо цінна і наближається до наукового передбачення. Вона може бути охарактеризована як необхідність передбачити виникнення проблемної (особливо критичної для людства) ситуації і не допустити положення, при якому небажане рішення може бути єдино можливим. Люди повинні знати минуле, щоб розуміти сучасне і передбачити майбутнє. У такому плані відповідальність за сучасне і є відповідальність перед майбутнім.

Відповідальність людства перед майбутнім включає в себе як необхідний елемент відповідальність за збереження миру на землі і безпеку народів за відвернення ракетно-ядерної війни. Науково-технічний прогрес нашого часу, збільшуючи обсяг використання природних ресурсів і ступінь впливу людини на середовище, разом з тим вимагає підвищення відповідальності суспільства перед майбутніми поколіннями за збереження природного середовища, за доцільність здійснюваних у ній перетворень. Все більш чітко у зв'язку з цим відчувається необхідність соціального прогнозування, що дозволяє цілісно охопити майбутній розвиток людського суспільства, тенденції розвитку окремих суспільно-економічних систем і переходу людства до комунізму, а також передбачити

результати гігантської природоперетворюючої діяльності людини у вік науково-технічної революції. Важливими документами марксистсько-ленінського наукового передбачення є рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС.

Соціальне передбачення суспільного розвитку націлює на більш критичне і дійове ставлення до сучасності. Вона дозволяє вибрати найоптимальніший варіант для реалізації і надає вольовим актам відповідальних осіб конкретного змісту, а діям — свідомого спрямування на благо суспільства.

У літературі є спроби дати визначення соціальної відповідальності [9, с. 52] або такого її виду, як моральна відповідальність [10, с. 7], через передбачення, що зводять, по суті, відповідальність до передбачення. Ці визначення не можна вважати вдалими, бо при цьому, по-перше, одна категорія розкривається через іншу, по-друге, моральна відповідальність не рівноцінна здатності передбачати результати, бо передбачення — більш широка категорія, що характеризує діяльність і не зв'язану з моральною відповідальністю (зокрема, передбачення може виступати однією із сторін антигромадських, безвідповідальних вчинків). Зведення відповідальності тільки до передбачення не сприяє розкриттю багатогранного змісту категорії соціальної відповідальності, що має й інші аспекти.

Однак зв'язок цих категорій виявляється вже в тому, що відповідальність включає момент передбачення, останнє виступає її важливим компонентом.

З другого боку, відповідальність як відповідність діяльності соціальних суб'єктів (класів, груп, партій, осіб) потребам прогресивного суспільного розвитку людства відіграє велику роль в прогнозуванні й плануванні майбутнього. Передбачення як процес і результат пізнання прийдешнього пов'язане з активною творчою діяльністю людини, види на цю діяльність часто становлять зміст самого передбачення. Соціальне передбачення виступає не як самоціль, а як необхідна ланка в ланцюгу практичної діяльності. Відповідальність, будучи суттєвою стороною діяльності, сприяє прискореному здійсненню передбаченого майбутнього. Г. В. Плеханов писав, що усвідомлення безумовної необхідності даного явища може тільки посилити енергію людини, яка співчуває і вважає себе однією із сил, що викликають це явище [див. 3, с. 308].

У даній статті визначено лише деякі моменти взаємозв'язку категорій соціального передбачення і відповідальності через категорію свободи як активної дії на основі пізнання необхідності.

За умов широкого будівництва нового суспільства роль соціального передбачення і відповідальності безмірно зростає.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20.
2. Плеханов Г. В. Избр. филос. произв. М., 1948.
3. Гендин А. М. Предвидение и цель в развитии общества. Красноярск, 1970. 436 с.

4. Гроссман Х. Свобода и ответственность. — В кн.: *Философские проблемы общественного развития*. М., «Мысль», 1974, с. 121—148.
5. Казакевич Г. А. Целесообразность и цель в общественном развитии. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. 96 с.
6. Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. К., «Наукова думка», 1972. 370 с., його ж Соціальні закони і соціальне передбачення. — «Філософська думка», 1972, № 1, с. 12—19.
7. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. М., 1968. 130 с.
8. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1972. 200 с.
9. Тугаринов В. П. Личность и общество. М., 1965. 234 с.
10. Фанин Г. Г. Возрастание моральной ответственности строителей коммунизма. Автореф. канд. дис., Киев, 1966. 24 с.
11. Фарукшин М. Х. Сущность и принципы ответственности по советскому праву. Автореф. канд. дисс. М., 1969. 21 с.
12. Черменина А. П. Проблема ответственности в современной буржуазной этике. — «Вопросы философии», 1965, № 2, с. 76—87.

В. М. ЧЕСАЛІН

ПРО РЕГУЛЯТИВНУ ФУНКЦІЮ ПОЛІТИКИ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

У період комуністичного будівництва актуального значення набуває дослідження регулятивної функції політики.

Вивчаючи регулятивну функцію політики в соціалістичному суспільстві, не можна обійтися без категорій «управління», «регулювання», «керівництво». У літературі вже затвердилось розуміння управління як впорядкування системи, тобто приведення її у відповідність з властивими їй об'єктивними закономірностями і тенденціями [див. 3, с. 24—25]. Загальноприйнятим є розуміння регулювання як однієї з функцій управління, сутність якої полягає в збереженні, підтриманні та удосконаленні стану впорядкування організації системи [див. 3, с. 229].

Політичне регулювання як різновид соціального регулювання є збереженням, підтриманням, удосконаленням стану впорядкування суспільних відносин даної соціальної системи, що здійснюються класами, які мають владу (в соціалістичному суспільстві робітничим класом, а потім усім народом), за допомогою всіх засобів політики у відповідності з заданою на рівні політичного керівництва і управління загальною спрямованістю їх руху й розвитку.

Особливу роль в системі політичного регулювання відіграє політичне керівництво. Керівництво суспільними процесами в класовому суспільстві завжди має політичний характер. Керівництво — це діяльність, у процесі якої формуються і проводяться в життя рішення програмного характеру. Таким є, наприклад, характер діяльності Комуністичної партії. Завдання ж управління — це конкретизація рішень, директив програмного характеру та їх реалізація.

Політика — тільки один з регуляторів суспільних відносин в соціалістичному суспільстві. Коли розглядати соціалістичне суспільство як складну саморегульовану систему, то не можна не по-

мітити, що в ньому в ролі регуляторів різних сфер життя виступають різні явища.

Економіка визначає регулятивну функцію політики, спрямованість, специфіку політичного регулювання. Політика, будучи по відношенню до економіки детермінованим нею регулятором, серед усіх ідеологічних регуляторів виступає як основний. Вона обумовлює класовий, політичний характер правового, морального та ін. регулювання.

Важливим методологічним моментом дослідження регулятивної функції політики при соціалізмі є аналіз механізму політичного регулювання, його головних структурних елементів, особливостей в соціалістичному суспільстві.

На нашу думку, головними структурними елементами механізму політичного регулювання при соціалізмі є суб'єкт, об'єкт, цілі, принципи, методи політичного регулювання.

Суб'єктами політичного регулювання при соціалізмі виступають класи, народ, нації, трудові колективи. Вирішальна роль при цьому належить робітничому класу. Оскільки діяльність історичних спільностей виконується через політичні організації та установи, що мають відносну самостійність, як суб'єкт політичного регулювання виступають також окремі політичні організації і установи (соціалістична держава, комуністична партія та ін.) і політична організація суспільства в цілому. При аналізі головних моментів діяльності (основні рушійні сили, стимули та ін.) суб'єктів політичного регулювання важливо з'ясувати їх потреби, інтереси у відповідності із загальними об'єктивно-необхідними процесами розвитку. У механізмі політичного регулювання істотне місце займають як інтерес суспільства в цілому (загальний інтерес), так і історичних спільностей (класовий, суспільний інтерес держави, партії та ін.) та керівників політичних установ.

Важливим моментом механізму політичного регулювання при соціалізмі виступає політичний інтерес. Але в політичному регулюванні беруть участь також економічні, правові, наукові, етичні, естетичні та ін. інтереси. Вони стають фактором політичного регулювання в результаті їх глибокого осмислення з позицій політичних ідеалів робітничого класу. Одним з безпосередніх виявів інтересу є заінтересованість суб'єкта. В основі політичного регулювання при соціалізмі, безумовно, лежить дія соціальних закономірностей, що виявляється в об'єктивній заінтересованості робітничого класу, інших спільностей в політичних та іншого характеру діях, вчинках, що сприяють зміцненню і розвитку їх політичної, державної влади, удосконаленню соціальних, політичних та інших відносин.

Розглядати механізм політичного регулювання при соціалізмі неможливо без аналізу регулятивної функції політичної свідомості. Будучи суб'єктивною стороною системи політичних відносин, політична свідомість виступає як один з найважливіших моментів політичного регулювання. Це — ідеальний регулятор суспільних

відносин. З усіх ідеальних регуляторів суспільних відносин при соціалізмі (правосвідомість, мораль та ін.) політична свідомість відіграє найбільш активну роль, бо є концентрованим вираженням корінних інтересів класів. Інтереси спільностей виявляються в діяльності політичних організацій і установ. В розвинутому соціалістичному суспільстві соціальні групи є специфічними носіями політичної ідеології робітничого класу і відрізняються ступенем політичної свідомості. Призначенням політичної ідеології в регулюванні суспільних відносин при соціалізмі є допомога кожному члену суспільства в глибокому усвідомленні інтересів соціалістичного суспільства як своїх власних. Політичне регулювання здійснюється шляхом поєднання інтересів спільностей на основі досягнення високого рівня політичної свідомості і активності широких мас трудящих, що є важливим джерелом сили соціалістичного суспільства [див. 2, т. 35, с. 20].

У політичному регулюванні діалектично взаємодіють політична ідеологія і політична психологія. Достойність ідеології полягає в її здатності глибоко проникати в сутність суспільних закономірностей, політичних інтересів класів. Цим визначається першорядне значення в регулюванні суспільних відносин пізнавальної ролі політичної ідеології, пов'язаної із засвоєнням трудящими всього багатства політичної культури. Важливу роль при цьому відіграє і така функція політичної ідеології, як орієнтація мас на доцільні для соціалістичного суспільства дії. Але політична ідеологія була б безсилою регулювати суспільні відносини поза її зв'язком з психологією. Політична психологія має ту особливість у процесі регулювання, що прямо переростає в дії людей. Звідси — велике значення виховання почуттів, емоцій, переконань, звичок.

Багато місця в політичному регулюванні займають політичні традиції. Активну роль в політичному регулюванні при соціалізмі відіграють політичні ідеали й політичні норми. Як політичні норми виступають політичні рішення, директиви, вказівки, статутні вимоги політичних організацій та ін. Так, ленінські норми внутріпартійного життя регулюють як відносини між членами партії, ставлення партії до класу, так і суспільні відносини соціалістичного суспільства в цілому. Але політичне регулювання здійснюється і ненормативним шляхом, має каузальний та інституційний характер. Це знаходить вираження в проведенні політичних заходів, що викликають необхідні результати, у використанні з цією метою соціальних інститутів. Політична ідеологія використовує і нормативний апарат права, моралі, активно взаємодіє з іншими формами суспільної свідомості. Так, вона взаємодіє з економічною свідомістю, що знаходить своє виявлення в ленінському принципі першості політики перед економікою і у великому значенні для вироблення і здійснення економічної політики партії економічних знань.

Політична свідомість виступає як регулятор суспільних відносин при соціалізмі тільки у взаємодії з політичними організаціями, установами і відносинами. Політичні організації і установи на

відміну від політичної свідомості мають практичний характер. Це форми організації самих суспільних відносин, організації людей.

Кожна з політичних організацій виступає специфічним носієм регулятивної функції і по-своєму взаємодіє з політичною ідеологією. Наприклад, соціалістична держава є втіленням державної влади робітничого класу, всіх трудящих в соціалістичному суспільстві. З усіх політичних організацій — це найбільш могутній регулятор суспільних відносин, бо має здатність зводити свою волю в закон. Основні ідеї політичної ідеології робітничого класу безпосередньо втілюються в його законодавчій, розпорядчій і виконавчій діяльності. З цією метою держава найбільш повно і безпосередньо використовує право, засоби матеріального примусу та ін.

Керівна роль в політичному регулюванні при соціалізмі належить Комуністичній партії. Вона здійснює політичне керівництво розвитком соціалістичного суспільства, тобто стратегічне регулювання. Провідна роль партії у політичному регулюванні при соціалізмі пояснюється її суттю як політичного авангарду робітничого класу, всіх трудящих. Особливістю Комуністичної партії є те, що вона виражає не будь-які приватні, відомчі інтереси, а інтереси робітничого класу, всіх трудящих. Цим обумовлена її здатність координувати діяльність всіх історичних спільностей, політичних організацій і установ. Особливість взаємодії Комуністичної партії з політичною свідомістю полягає в тому, що вона розробляє, розвиває політичну ідеологію, озброює нею трудящі маси і на цій основі піднімає, надихає, організує їх на вирішення практичних питань комуністичного будівництва. Крім того, в діяльності комуністів найбільш повно представлені емоційні, психологічні моменти політики: політична переконаність, пристрасність у боротьбі за комунізм та ін.

Комуністична партія керує регулюванням суспільних відносин, спираючись на провідну роль робітничого класу. Будучи керівною, спрямовуючою силою політичної організації соціалістичного суспільства, вона постійно зміцнює державну владу трудящих, союз робітничого класу і селянства, забезпечує керівну роль робітничого класу, розвиває соціалістичну демократію.

Важливу роль в регулюванні суспільних відносин відіграє комсомол, що допомагає партії виховувати молодь в дусі марксизму-ленінізму, залучає її до комуністичного будівництва, є резервом партії.

У регулюванні суспільних відносин активну роль відіграють також інші суспільно-політичні організації. Особливість їх участі в політичному регулюванні виявляється в тому, що в їх діяльності поєднання особистих і суспільних інтересів набирає конкретних форм заінтересованості членів організації у роботі останньої, але на цій основі індивід залучається і у розв'язання завдань всього суспільства. Це досягається за допомогою переконання, виховання, організаційної роботи. Таким є характер діяльності профспілок, які, поєднуючи професійні інтереси трудящих

з інтересами всього суспільства, виступають для них школою комунізму, школою управління [див. 2, т. 42, с. 196].

Об'єктом політичного регулювання при соціалізмі є як соціалістичне суспільство в цілому, що являє собою систему відносин, так і окремі види суспільних відносин. Одні з них є матеріальними (економічні), інші — ідеологічними (політичні, правові, моральні та ін.). Політика виступає регулятором і матеріальних, і ідеологічних відносин. Основною ланкою і результатом політичного регулювання є політичні відносини. Головною особливістю об'єкта політичного регулювання при соціалізмі є соціалістичний характер суспільних відносин. Суперечності, що переборюються в ході політичного регулювання суспільних відносин, мають неантагоністичний характер. Їх подолання веде не до заміни, а до постійного удосконалення соціалістичних суспільних відносин. При соціалізмі, як і передбачав К. Маркс, соціальні еволюції перестали бути політичними революціями [див. 1, т. 4, с. 178].

Основною метою політичного регулювання в розвинутому соціалістичному суспільстві є постійне удосконалення соціалістичних суспільних відносин, їх переростання в комуністичні суспільні відносини. Цій меті підпорядковані і такі важливі цілі, як зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства, стирання суттєвої різниці між містом і селом, розумовою і фізичною працею, дальший розвиток національних відносин, соціалістичної демократії та ін.

Головними особливостями політичного регулювання при соціалізмі є його свідомий, науковий і планомірний характер. У всіх досоціалістичних формаціях регулювання було стихійним. Стихійність, ненауковість і безплановість — типові риси регулювання суспільних відносин при капіталізмі.

Свідомий, науковий, планомірний характер політичного регулювання в соціалістичному суспільстві має надійну економічну (суспільна власність), соціально-класову (соціалістична природа інтересів робітничого класу і колгоспного селянства), політичну (соціально-політична єдність) та ідеологічну основу (наявність наукової ідеології). Характерними рисами політичного регулювання при соціалізмі є також керівна роль робітничого класу на чолі з Комуністичною партією, зростання ролі народних мас, збіжність мети і результатів регулювання, принципово інший, соціалістичний характер принципів регулювання (демократичний централізм, єдність партійності й науковості та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4.
2. Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 35, 42.
3. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом (опыт системного исследования), М., Политиздат, 1968. 384 с.

ВИЗНАЧЕННЯ ЦІЛЮВИХ ФУНКЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ І СОЦІАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ

На XXV з'їзді КПРС значна увага була приділена вдосконаленню планування економічного та соціального розвитку нашого суспільства («Радянська Україна», 1976, 2 березня). Особливу роль при цьому відіграє планування соціального розвитку основного осередку соціалістичного суспільства — виробничого колективу.

Надзвичайно важливим як для теорії, так і для практики є виявлення цілових функцій соціального планування на даному рівні. Свідома ціль людини «як закон визначає спосіб і характер її дій» [1, т. 23, с. 176]. Заснована на передбаченні, ціль є моделлю майбутнього, стрижнем планування.

Методологічною передумовою визначення цілей соціального планування є встановлення співвідношення між цільовими функціями соціального розвитку і соціального планування. Діяльність людини і планування як форма організації цієї діяльності є засобом досягнення цілі соціального розвитку. Особливість соціального планування полягає в тому, що воно є єдністю пізнавальної і регулятивної форм діяльності, тобто є специфічною формою організації усвідомлення і здійснення соціальних завдань [5, с. 210]. Пізнавальну функцію соціального планування по відношенню до цільової спрямованості соціального розвитку можна представити як визначення специфіки етапів розвитку суспільства і колективів, розробку системи підцілей, спрямованих на досягнення загальної цілі соціального розвитку, виявлення об'єктивних і суб'єктивних умов реалізації цільової функції соціального розвитку.

Регулятивна функція соціального планування спрямована на визначення необхідних ресурсів і способів їх використання, вироблення комплексу заходів по здійсненню соціальних цілей і організацію суб'єктивного фактора на оптимальне досягнення цілей соціального розвитку¹.

Вважаємо за необхідне розглянути цілі соціального розвитку і соціального планування з точки зору різних рівнів соціологічного підходу до аналізу суспільства. Встановлення цілей соціального розвитку і загальних цілей соціального планування — завдання історичного матеріалізму як загальносоціологічної і філософської

¹ Слід зазначити, що і в теорії, і в практиці мають місце спроби однобічного трактування змісту соціального планування, виділення тільки регулятивної його функції. Так, на думку О. І. Шкаратана, «сутність соціального планування... зводиться до визначення матеріальних, управлінських та інших ресурсів, а також способів їх раціонального використання» [див. Планирование социального развития городов. М., 1973, с. 16—17]. Деякі плани соціального розвитку колективів промислових підприємств є, по суті, комплексом заходів, спрямованих на досягнення соціальних цілей, тоді як параметри соціальних змін у плані не відбиваються.

теорії. Історичний матеріалізм забезпечує знання загальних законів суспільного розвитку, узагальнює на рівні соціально-загального [див. 4, с. 38]. У зв'язку з таким підходом, історичний матеріалізм оперує найбільш загальними поняттями, широкими абстракціями, виправданими високим рівнем узагальнень. Марксистська соціологія, розв'язуючи завдання наукового управління суспільним розвитком на рівні спеціальних соціологічних теорій і конкретно-соціологічних досліджень, конкретизує загальне знання про соціальну цілісність. На основі передбачень історичного матеріалізму за допомогою узагальнень менш високого рівня забезпечується знання специфіки дії загальних законів, особливостей розвитку і механізму регулювання соціальних елементів суспільного цілого. Теоретичне мислення, збагачене наближенням до об'єкта, відтворює конкретне, бо «конкретне тому конкретне, що воно є синтез багатьох визначень, отже, єдність різноманітного» [1, т. 12, с. 683—684].

Взаємодія двох аспектів аналізу — загальносоціологічного і спеціально соціологічного дає можливість пізнати з метою наукового управління не тільки спрямованість суспільного прогресу, але й механізм дії законів розвитку як на рівні суспільства, так і на рівні його елементів.

Цілі соціального розвитку, засновані на знанні загальних законів суспільного розвитку, звичайно формулюються як загальні глобальні цілі. Завдання соціального планування по відношенню до цілей соціального розвитку полягає в конкретизації, у створенні системи цілей, реалізація яких на певних етапах приводить до здійснення глобальної цілі соціального розвитку.

Можна стверджувати, що ціль соціального розвитку вказує на те, що повинно бути досягнуто в результаті розвитку, а система цілей соціального планування як регулятора діяльності показує, як, за рахунок яких факторів досягається загальна глобальна ціль соціального розвитку.

Для створення системи цілей соціального планування необхідно розв'язати два завдання. Перше пов'язане з об'єктом цілеспрямованого впливу. Слід чітко виділити структуру цільової функції, її елементи, якісні ознаки, спрямованість розвитку, умови реалізації, співвідношення цілей різних рівнів. При найзагальнішому підході до розв'язання цього складного завдання як об'єкт цілеспрямованого впливу можна виділити колектив як систему зв'язків і відношень та особу. Всебічність розвитку колективу може виражатися за допомогою визначення рівня його економічної, політичної, соціальної і духовної зрілості. Всебічність розвитку людини виступає як оптимальний розвиток її суспільної сутності, виробничо-трудових якостей, інтелектуально-творчих потенцій, моральних властивостей, естетичної сутності, фізичних здібностей [3, с. 65]. Умови розвитку особи і колективу можна розподілити на матеріальні, що реалізуються на рівні директиви, і ідеологічні, реалізація яких в основному прогнозується. Цільова функція соціального планування спрямована на формування певних якостей особи

і колективу на рівні поведінки. Процес такого формування складний і тривалий, в плануванні можна лише прогнозувати реалізацію даного завдання. І на рівні найзагальнішого прогнозу, як розвиток певної тенденції, визначається формування ціннісних орієнтацій колективу і особи.

Друге завдання пов'язане з необхідністю класифікації цілей соціального планування. У літературі немає чіткої класифікації цілей, єдиної термінології для позначення різних цілей. Як правило, цілі соціального планування визначаються без вказівки на часові межі їх реалізації, не встановлюється їх відношення до глобальної цілі соціального розвитку і соціального планування на різних рівнях. У літературі з соціального планування ми зустріли тільки декілька спроб часткової класифікації цілей соціального планування. Характерно, що в двох з них по-різному класифікується одна й та сама ціль соціального планування — створення умов, що сприяють подоланню соціальної неоднорідності членів колективу. Одні автори визначають її як найближчу [див. 6, с. 32], другі — як перспективну ціль [див. 7, с. 111].

Крім того, слід пам'ятати, що створення системи цілей соціального планування з урахуванням їх градації для виробничого колективу має виховне і організуюче значення. Невідоме, непізнане можна представити як невизначене для людини, колективу, що сприймає відомості. Інформація виступає як така, що знімає невизначеність [див. 8, с. 27—28]. Чітка система цілей життєдіяльності колективу в певній мірі знімає невизначеність вибору дії у членів колективу, дає змогу координувати особисті і суспільні цілі, сприяє виявленню і організації цілеспрямованої діяльності людини і колективу в цілому.

Перспективи життєдіяльності колективу, з розвитком якого індивід пов'язує завдання особистого розвитку, наповнюють діяльність людини оптимізмом. А. С. Макаренко висунув принцип поєднання близької, середньої і далекої перспективи в житті колективу з тим, щоб органічно сполучити особисте і суспільне, щоб в реалізації поточних щоденних цілей можна було чітко бачити перспективні цілі соціального розвитку колективу і суспільства в цілому. «Тут проходить цікава лінія від найпростішого примітивного задоволення до глибокого почуття обов'язку», — вважав А. С. Макаренко [див. 9, с. 74]. Система цілей соціального планування дасть можливість органічно поєднати загальні цілі соціального розвитку з практичними поточними завданнями, які щоденно розв'язуються у виробничих колективах. Класифікувати цілі можна було б: за часовим діапазоном — поточні, перспективні, глобальні; за субординацією — кінцеві й проміжні; за координацією — загальні, часткові; за формою реалізації — директива, прогноз, загальний прогноз.

Сьогодні в теорії і практиці соціального планування виробничих колективів склалися три основні погляди на ціль соціального планування: всебічний розвиток людини і повне задоволення її потреб [див. 3, с. 65]; створення умов для подолання соціальної

неоднородності колективу [див. 6, с. 32]; забезпечення максимального використання соціальних факторів для підвищення ефективності виробництва [див. 10, с. 146—147].

Кожна ціль висувається всупереч останнім, що піддаються критиці. Однак протилежність визначених цілей соціального планування є чисто зовнішньою. Цілі — створення умов для подолання неоднорідності колективу і використання соціальних факторів для підвищення ефективності виробництва — акцентують увагу на окремих сторонах життєдіяльності виробничого колективу і зв'язані з його загальним розвитком.

Як правило, при повідомленні цілі соціального планування автори не визначають свого розуміння цілі соціального розвитку, хоч саме вона є провідною по відношенню до цілей соціального планування. Виняток становлять роботи В. Я. Єльмеева, в яких здійснено глибокий аналіз найбільш поширеної цілі соціального планування — всебічного розвитку людини. Дану ціль цей автор обумовлює через ідентичну ціль соціального розвитку.

Суспільство — динамічна цілісна система. Ціллю соціального розвитку суспільної системи є досягнення системою нового якісного стану за рахунок розвитку загального — особливого — одиничного: суспільних елементів, колективів і людини. Ціллю розвитку соціалізму є комунізм як вищий порівняно з попереднім етапом соціального розвитку. «Починаючи соціалістичні перетворення, — вказував В. І. Ленін, — ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства» [2, с. 42]. Комунізм — не механічна сукупність всебічно розвинутих людей: суспільство не складається з індивідів, а виражає суму тих зв'язків і відношень, в яких ці індивіди знаходяться [див. 1, т. 46, ч. I, с. 214]. Всебічний розвиток людини — один з головних критеріїв комунізму, але не єдиний.

Суспільство складається з індивідів, що входять до різних соціальних груп. Їх взаємодія обумовлена законами розвитку суспільства як цілісної системи відношень, що визначають функціонування її складових елементів. Суспільство завжди має дещо відмінний від своїх елементів рівень розвитку цінностей. Кожний елемент системи в цьому відношенні специфічний, бо не було б змісту в їх виділенні. Це стосується перш за все відмінностей в ідеології і психології суспільства, соціальних груп і індивідів. Ступінь інтерналізації суспільних цілей і завдань (як визначальних), суспільних цінностей соціальною групою і індивідом відмінний. Причому ця відмінність не тільки структурна, як відмінність загального і його елементів. По відношенню до досягнення ідеалів загальної цілі соціального розвитку, певних духовних цінностей, досягнення яких суспільство планує для себе в перспективі, ця відмінність має якісний характер. За ступенем наближення до здійснення глобальних цілей, наближення до духовних цінностей на першому місці стоять цінності, сформовані в масштабі суспільства, потім групи і, нарешті, індивідом. Процес збігу цілей набуває все

більшого розвитку. Але, очевидно, певні відмінності матимуть місце і в комуністичному суспільстві внаслідок специфіки природи розвитку суспільства і його елементів. Причому суспільні відносини, суспільні цінності завжди визначатимуть формування цінностей і соціальних груп, і індивідів, будуть для останніх ідеалом. Всебічний розвиток людини є результат визначального впливу на неї всієї сукупності суспільних відносин, рівня розвитку як суспільного цілого, так і його основної соціальної ланки — трудових колективів. З розвитком соціалістичного суспільства все більш помітним стає той факт, що «тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки» [1, т. 3, с. 70].

У свою чергу, від рівня розвитку людини залежить розвиток суспільних і колективних форм. Таким чином, суспільна система цілеспрямована на розвиток: 1) цілісних систем — суспільства, колективів; 2) людини. Це — головні складові цілі соціального розвитку і суспільства, і виробничого колективу.

Якщо розглядати цілі соціального розвитку — всебічний розвиток людини — з таких позицій, то вважаємо, що вона відображає тільки одну сторону нерозривної єдності зв'язку загальне — особливе — одиничне, а саме: одиничне, виключаючи в той же час загальне і особливе як визначальне. Визначення цілі соціального планування — всебічного розвитку особи і встановлення цільової функції плану соціального розвитку виробничого колективу і критеріїв її реалізації як системи показників [див. 3, с. 65], що характеризують основні аспекти розвитку людини, також здається нам неповним. Така цільова функція акцентує увагу тільки на суб'єкті суспільних відносин, по суті, залишаючи осторонь рівень розвитку суспільних відносин, рівень розвитку колективу. Отже, поза оцінкою і регулюванням залишається головне.

Цільова функція планування соціального розвитку виробничого колективу повинна бути спрямована на досягнення колективом і людиною нових ступенів соціальної зрілості, на реалізацію глобальної цілі соціального розвитку виробничого колективу — перетворення в комуністичну самокеровану ланку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, 12, 23, 46, ч. I.
2. Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 36.
3. Ельмеев В. Я. Проблемы социального планирования. Л., Лениздат, 1973. 150 с.
4. Угринович Д. М. О предмете марксистской социологии. — «Очерки методологии познания социальных явлений». М., «Мысль», 1970, с. 11—47.
5. Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. Киев, «Наукова думка», 1972. 369 с.
6. Пашков А. С., Полозов В. Р. Основные вопросы методологии и методики планирования социального развития производственных коллективов. — «Комплексное планирование социального развития производственных коллективов предприятий». Л., Лениздат, 1970, с. 24—49.
7. Проблемы социального планирования (некоторые актуальные вопросы теории и практики). М., «Мысль», 1974. 214 с.

8. Готт В. С., Урсул А. Д. Определенность и неопределенность как категории научного познания. М. «Знание», 1971. 64 с.
9. Макаренко А. С., т. 1—7, т. 5. М., 1957.
10. Иванов В. Н., Фриш А. С. Твой производственный коллектив. М. «Молодая гвардия», 1970. 190 с.

І. А. ДІДУР

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Політична свідомість відіграє особливу роль в суспільному розвитку, бо вона пов'язана з вираженням основних економічних інтересів всіх класів і груп, а в соціалістичному суспільстві служить справі їх реалізації і зближення, а тим самим і ліквідації класів взагалі. Це обумовлює великий інтерес до питань її структури, до проблеми взаємозв'язку економіки і політики.

У радянській філософській літературі взаємодії економіки і політики присвячено велику кількість робіт, і в цілому встановилася думка, що вона опосередкована сферою соціальних відносин, які складаються на основі економічних відносин, але не зводяться до останніх. Проте виділення соціальних відносин як особливого, специфічного виду відносин має дискусійний характер. Одні автори використовують поняття «соціальне» тільки в самому широкому розумінні; другі підкреслюють, що, пронизуючи все суспільство, соціальні відносини не можуть бути відособленими; треті вважають, що «виділення даної сфери поки що обґрунтовується слабо, а тому не вносить нічого нового в аналіз реальних суспільних процесів» [детально див. 3, с. 3].

Розглядувана в історичному плані галузь соціально-класових відносин є сферою, де складаються об'єктивні передумови для формування будь-яких політичних явищ, в тому числі політичної свідомості. По-перше, тут виникає суспільно-цілісна група, об'єднана однаковим економічним становищем і об'єктивно спільним класовим інтересом. По-друге, формується сам об'єкт пізнання — співвідношення всіх класів даного суспільства. По-третє, у цій сфері здійснюється економічна боротьба, що є власним практичним досвідом класу, який підводить і настановує на необхідність усвідомлення суспільних явищ. Ця боротьба перш за все відображується у повсякденній свідомості класу, що розглядається в соціологічному аспекті як класова психологія, як необхідна умова, ґрунт для внесення політичних ідей і їх розповсюдження.

Таким чином, на рівні «соціального» складається класова психологія як безпосереднє відображення соціальних умов життя класу, що мають об'єктивний характер. В ідеологічній сфері як відтворення соціально-класових і економічних явищ виникає політична ідеологія. Процес формування політичної ідеології В. І. Ленін показав у книзі «Що робити?», обумовивши думку про те, що вчення «соціалізму виросло з тих філософських, історичних теорій, які розроблялись освіченими представниками імущих класів, інтелігенцією» [2, т. 6, с. 29].

Поеднання і взаємопроникнення класової психології і політичної ідеології є основою для формування політичної свідомості і політичної надбудови в цілому. Виникнення політичної свідомості є закономірністю суспільного розвитку, яка полягає в тому, що реалізація основного економічного класового інтересу можлива лише в результаті завоювання політичної влади даним класом.

У роботах, присвячених дослідженню структурних елементів політичної свідомості, класова психологія і політична ідеологія трактуються як різні рівні відображення соціальної дійсності в діалектичній єдності. Однак справа не тільки в тому, що класова психологія і політична ідеологія знаходяться в діалектичній єдності при керівній ролі ідеології. Ця єдність обумовлена особливостями виникнення і розвитку даних утворень, бо для формування класової психології необхідні хоча б елементарні уявлення про протилежність класу — антагоністу, а для виникнення політичної ідеології — власний практичний досвід класової боротьби.

Політична свідомість класу виникає на певному рівні розвитку єдності класової психології і політичної ідеології, пов'язана з діяльністю політичної партії і є новим якісним ступенем у пізнанні класом соціальної дійсності, його практичній діяльності, характеризує перехід із стану «класу в собі» до «класу для себе». Наявність у класу політичної свідомості робить можливою реалізацію політичних програм, лозунгів і директив, що пов'язані з практичною діяльністю класів, виходять за межі і чуттєвого досвіду, і «чистої» теорії і приводять до дійсного перетворення і розвитку суспільних відносин.

Формування політичної свідомості — це стрибок у розвитку класу, причому стрибок не миттєвий, не випадковий, а підготовлений всім ходом суспільного розвитку процесом, в якому головну роль відіграє партія, що вносить в маси політичну ідеологію. Це приводить до глибоких змін в ідейному і психологічному становищі пролетаріату. «Минув час рапових нападів, революцій, здійснюваних нечисленною свідомою меншістю, яка стоїть на чолі не-свідомих мас» [I, т. 22, 515], писав Ф. Енгельс, характеризуючи зростання політичної свідомості робітничого класу.

Отже, політична свідомість як новий якісний рівень в духовному розвитку класу, що виник на основі діалектичної взаємодії класової психології і політичної ідеології, характеризує і новий рівень революційно-практичної перетворюючої діяльності класу. Від ступеня зрілості політичної свідомості великою мірою залежать і роль політичної партії в суспільному розвитку, і втілення в життя її рішень і програм, зрілість політичних відносин, ефективність політичного виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22.
2. Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 6.
3. Лашина М. В. Проблемы социальных отношений в марксистском об-ществознании. — «Философские науки», 1974, № 5, с. 3—8.

ФУНКЦІЇ СВІТОГЛЯДУ ОСОБИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Світогляд — одна з важливих сторін духовного світу особи соціалістичного суспільства. Він виявляється в суспільній цілеспрямованості, активній або пасивній позиції особи в житті, в її відносинах з іншими людьми. Від світогляду залежить цінність особи як суб'єкта історії.

Світогляд як складне явище можна аналізувати в різних аспектах. Нас перш за все цікавить роль світогляду особи в розвитку її творчої активності. З'ясування ролі і призначення світогляду особи, розкриття його соціальної цінності вимагає дослідження перш за все функцій світогляду.

Методологічною основою вивчення функцій світогляду є марксистсько-ленінське вчення про активну роль свідомості в практичній діяльності. В наявних публікаціях функції світогляду не є предметом спеціального аналізу, а розглядаються у зв'язку з розкриттям інших питань, зокрема про роль свідомості, діяльності. Однак навіть такий аналіз дає певне уявлення про актуальність проблеми функцій та основних можливих напрямків її вирішення [див. 4; 5; 9].

Оскільки світогляд є складним, багатогранним явищем і може аналізуватися в різних планах, то допускаються різні класифікаційні системи функцій. При аналізі ролі світогляду особи за умов розвинутого соціалізму особливого значення набуває класифікація його функцій за основними видами діяльності. Цей висновок [див. 6] дозволяє виділити пізнавально-перетворюючу, регулятивно-орієнтуючу, ідеологічну і комунікативну функції.

Світогляд реально діє і виявляє своє існування тільки будучи пов'язаним з поведінкою і діяльністю особи, формуючись в ній і спрямовуючи її. Тому однією з його важливих функцій є пізнавально-перетворююча функція. На відміну від свідомості, світогляд особи виступає як єдність розуму, почуття і волі особи. Пізнавально-перетворююча функція¹ дає себе знати як творча функція, як активний вплив світогляду особи на оточуючий світ.

Пізнавально-перетворююча функція світогляду найбільше помітна в соціальній і перш за все в трудовій активності особи. Провідне місце праці серед інших форм суспільної діяльності особи обумовлено тим, що в трудовому процесі знаходять своє дійсне виявлення і розвиток всі її соціально значущі якості, всі духовні сили: творчість, ініціатива, ідейні задуми, моральні принципи та

¹ Пізнавально-перетворююча функція світогляду виникає на основі таких функцій свідомості особи, як творча, відображуюча, пізнавальна. Детальний розгляд цих функцій дано в роботах: Н. П. Антонов. Происхождение и сущность сознания. Иваново, 1959; И. И. Матвиенков. О творческом характере человеческого сознания.—Сб. «Некоторые закономерности научного познания». Новосибирск, 1964; Ф. И. Георгиев. Сознание и принцип отражения.—Философия сознания. М., 1971.

ін. У праці відображується вся багатогранна сутність людини. Пізнавально-перетворююча функція світогляду особи соціалістичного суспільства знаходить своє вираження у творчій ініціативі по впровадженню у виробництво нових форм змагання, діяльності громадських конструкторських бюро, науково-технічних товариств, участі в русі раціоналізаторства і винахідництва, в русі за комуністичну працю та ін.

Однією з сторін пізнавально-перетворюючої функції виступає евристична функція світогляду особи соціалістичного суспільства. Це пов'язано з тим, що в світогляді особи як вищому рівні систематизації знань закладено основу наукового пошуку, прогнозування і передбачення, бо, здійснюючи будь-яку дію, особа обов'язково переносить свою думку в майбутнє. При соціалізмі для особи виникає можливість і необхідність на основі діючих тенденцій, існуючих умов передбачити об'єктивно необхідний напрямок майбутнього розвитку. Усвідомлення майбутнього викликається глибокими запитамі діяльності особи соціалістичного суспільства, що не може будуватися без врахування майбутнього.

Регулятивно-орієнтуюча і ідеологічна функції світогляду особи соціалістичного суспільства пов'язані перш за все з ціннісно-орієнтуючим видом діяльності. Регулятивно-орієнтуюча функція світогляду особи за сучасних умов внаслідок складності й динамізму суспільного життя і зростаючого опосередкованого спілкування набуває особливої актуальності. Вона передбачає не тільки певні уявлення про місце особи серед природних і соціальних явищ в системі «особа — оточуючий світ», але й визначає цілеспрямованість особи, бо світогляд особи соціалістичного суспільства виражає найбільш загальні цілі її життєдіяльності. Регулятивно-орієнтуюча функція світогляду виявляється у визначенні змісту свого життя і відповідного напрямку мети своєї практичної діяльності, в характері виділення особою тих факторів, від яких залежить її життя, у виборі нею відповідних духовних цінностей.

Проблема змісту і мети життя є важливою світоглядною проблемою. Марксизм вбачає смисл життя в самому житті, а не поза ним. Для особи соціалістичного суспільства він полягає в побудові вищої фази комуністичного суспільства — комунізму.

Регулятивно-орієнтуюча функція світогляду особи соціалістичного суспільства дає відповіді на різні питання, що їх висуває життя. Але для цього світогляд особи у сукупності всіх його структурних елементів обов'язково повинен давати оцінку дійсності. Оцінка як усвідомлення значення об'єктів для особи входить структурним елементом в регулятивно-орієнтуючу функцію. Вона є однією з важливих форм пізнавальної діяльності особи, регулятором взаємодії її із зовнішнім світом, і в цій своїй якості оцінка виступає як необхідний елемент світогляду особи, специфічний акт, що визначає, в якій мірі предмет задовольняє потреби суб'єкта.

У функціональному аспекті оцінку тих або інших явищ, що входять в систему особа — оточуючий світ, можна розглядати як своєрідний вимір, як таку дію особи, внаслідок якої вона вста-

новлює для себе «порядок віддачі переваги» одним явищам перед іншими, розміщує їх в певному відповідному порядку, відрізняє від інших як позитивні, нейтральні або негативні для себе у даному відношенні. «Як творчість,— пише В. П. Тугарінов,— оцінка базується на відображенні, бо перш ніж щось оцінювати, треба знати, що собою являє предмет оцінки» [8, с. 63]. Це — одна з особливостей оцінки як компонента регулятивно-орієнтуючої функції світогляду особи. Друга полягає в тому, що оцінка є формою відношення особи до дійсності, але відношення особливого роду. Тут суб'єкт, його потреби, інтереси, цілі, норми і ідеали вступають як підстави і критерії позитивного або негативного відношення до об'єкта оцінки. Без оцінки дійсності, не будучи ціннісно орієнтовною, особа не може вирішувати життєво важливі питання.

Регулятивно-орієнтуюча функція з необхідністю передбачає наявність наукових, політичних, етичних, естетичних оцінок. Оскільки функцію орієнтуру і регулятора світогляд особи виконує тільки у зв'язку з тим, що виражає ціннісне відношення, то в межах регулятивно-орієнтуючої функції можна виділити ціннісну функцію. Регулятивно-орієнтуюча функція є найбільш загальною в тому розумінні, що вона властива всім ідеологічним явищам. Вона узагальнює цілий ряд загальних функцій і є, по суті, висновком, підсумком пізнавально-перетворюючої функції.

Розкриття особливостей ідеологічної функції світогляду особи соціалістичного суспільства перш за все передбачає встановлення взаємозв'язку ідеології і світогляду, що має складний характер.

Не претендуючи на її всебічне розкриття, зупинимось на найбільш суттєвих моментах.

Марксистсько-ленінська ідеологія соціалістичного суспільства виступає як головний визначальний фактор спрямованості світогляду особи, бо є послідовним вираженням корінних інтересів робітничого класу, всіх трудящих і разом з тим, як перевірена досвідом соціалізму наукова теорія, що дає об'єктивно правильну картину світу, надійний орієнтир у практичній діяльності.

Світогляд особи і ідеологія в соціалістичному суспільстві характеризуються єдиною соціально-політичною спрямованістю, що є ідейним керівництвом до соціальної дії. Вони мають ціннісний характер, бо дають оцінку з класових, партійних позицій. Це якоюсь мірою допускає можливість розгляду світогляду особи як «ідеології», що переломлюється через особливості становища даної особи в суспільстві, через її життєвий досвід, навіть через особливості її характеру» [7, с. 25—26].

У той же час світогляд особи і ідеологія суттєво відрізняються один від одного. Вони не збігаються за об'ємом змісту, відмінні за своїм походженням, функціями. Світогляд і ідеологія відрізняються за джерелами і механізмом нагромадження і переробки інформації, у світогляд особи на відміну від ідеології входять елементи суспільної психології та ін.

Ідеологічна функція світогляду особи виявляється в його комуністичній спрямованості. Як вказувалося на XXV з'їзді КПРС, виховання комуністичної свідомості партія вважає своєю постійною турботою (див. «Радянська Україна», 1976, 25 лютого). Остання виступає як тенденція переростання соціалістичного типу світогляду особи в умовах розвинутого соціалізму в комуністичний тип.

Життєдіяльність особи є постійним процесом її взаємодії із зовнішнім світом та з іншими людьми. Своє ставлення до оточуючого, а отже, до функціонуючої системи особа — оточуючий світ особа будує на основі одержаної ззовні і переробленої інформації, тобто інформація входить в світогляд. Це, по-перше. По-друге він сам на основі переробленої інформації виконує інформаційну функцію, оскільки в самій системі особа — оточуючий світ вже закладено інформаційну взаємодію, інформаційне спілкування. У зв'язку з тим, що в світогляді містяться знання про цю систему, то його можна розглядати як соціальну інформацію.

Через інформаційну функцію відбувається оновлення змісту світогляду. Основна мета інформаційної функції світогляду особи соціалістичного суспільства полягає у зв'язку, цементації та інтеграції особи як системи. Правильний аналіз особою подій і вражень соціального порядку, свідком і учасником яких вона є, точніше світоглядно правильна обробка особою всієї інформації, що надходить (природної, соціальної, естетичної, емоційної, етичної) здійснюється завдяки інформаційній функції світогляду.

Комунікативна функція світогляду особи полягає в його здатності об'єднати або роз'єднати людей на основі спільності чи протилежності ідей, філософських поглядів, уявлень, ідеалів. В умовах соціалістичного суспільства комунікативна функція світогляду особи несе позитивне навантаження — об'єднує особу з всіма членами соціалістичного суспільства на основі єдності соціалістичного способу виробництва і соціалістичної ідеології. Виникаючи на основі регулятивно-орієнтуючої та інформаційної функції і передбачаючи передачу соціального досвіду, вона виконує роль зв'язку між людьми і відображає одну з сторін діяльності особи — спілкування.

Поряд із зазначеними функціями світогляд особи соціалістичного суспільства виконує ще важливу й специфічну інтегруючу функцію. Остання найбільш повно розкриває специфіку світогляду, яка полягає в тому, щоб бути способом узагальненого усвідомлення людиною свого відношення до оточуючої дійсності, визначення свого місця в світі, усвідомлення цілей і змісту життя і діяльності.

Інтегруюча функція світогляду особи нерозривно пов'язана з іншими функціями таким способом узагальнення знань, досвіду, потреб, що дозволяє накреслити порівняно віддалені цілі, обґрунтувати певні суспільно-політичні, моральні, наукові ідеали, критерії та ін. Вона виникає і розвивається в результаті суспільної практики особи. «Безпосередню основу інтеграційних явищ, що ми їх спостерігаємо у розвитку людського пізнання і які виявляють себе, зокрема, у створенні більш-менш цілісних світоглядних систем,

підкреслює В. Ф. Черноволенко, — слід вбачати перш за все в єдності суспільної практики, тобто в реальному і необхідному взаємозв'язку всіх етапів і компонентів практичного процесу» [10, с. 47]. У цілеспрямованій, практичній діяльності найбільш яскраво і повно розкривається сутність особи як суб'єкта, її свідоме, творче, дійове ставлення до дійсності, оскільки її історія — не що інше, як діяльність людини, що виконує свої цілі [див. 1, т. 2, с. 102]. Суспільна практика як основа інтегруючої функції світогляду особи виступає в той же час основою його істинності, бо практикою своєю «доводить людина об'єктивну правильність своїх ідей, понять, знань, науки» [2, т. 29, с. 160]. У цій статті розглядаються лише окремі моменти дослідження функцій світогляду особи соціалістичного суспільства, що потребують дальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2.
2. Ленін В. І. Повн. збір. тв., т. 29.
3. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС. Київ, Політвидав України, 1970. 24 с.
4. Безпальчий Ю. Ф. Світогляд і праця. Київ, «Наукова думка», 1972. 130 с.
5. Белодед Ю. М. Особенности процесса формирования научного мировоззрения личности молодого рабочего в период строительства коммунистического общества. Киев, «Наукова думка», 1971. 17 с.
6. Коган М. С. Человеческая деятельность. М., Политиздат, 1974. 195 с.
7. Суханов И. В. Научное мировоззрение как система взглядов — «Вопросы коммунистического воспитания. Изв. Воронеж. гос. пед. ин-та». Вып. 2, т. 73, Воронеж, 1966, с. 24—32.
8. Тугаринов В. П. Философия сознания. «Мысль», 1971. 241 с.
9. Хмелько В. Е. Світогляд особи: психологічна структура і функції. — «Філософська думка», 1972, № 3, с. 13—19.
10. Черноволенко В. Ф. Мировоззрение и научное познание. Киев, «Наукова думка», 1970. 216 с.

О. М. КУМАКА

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ УСНОЇ ПРОПАГАНДИ СЕРЕД РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Характерною рисою сучасної епохи є перехід суспільства від капіталізму до комунізму у всесвітньому масштабі. Людство вступило в останню чверть ХХ ст. в умовах історичного протиборства сил прогресу і реакції, сил висхідного соціалізму і спадного капіталізму. Ареною цієї боротьби є всі галузі суспільного життя — економічна, науково-технічна, політична, ідеологічна і культурна. Це — найглибша соціальна революція, що будь-коли відбувалася в світі. Важливою її складовою частиною є науково-технічна революція, головний зміст якої в історичній перспективі спрямований на створення матеріально-технічної бази комунізму.

Змінюючи матеріальні умови життя суспільства, науково-технічна революція висуває нові вимоги до суб'єкта виробництва — людини, вимагаючи від неї всебічного гармонійного розвитку, фізичного удосконалення.